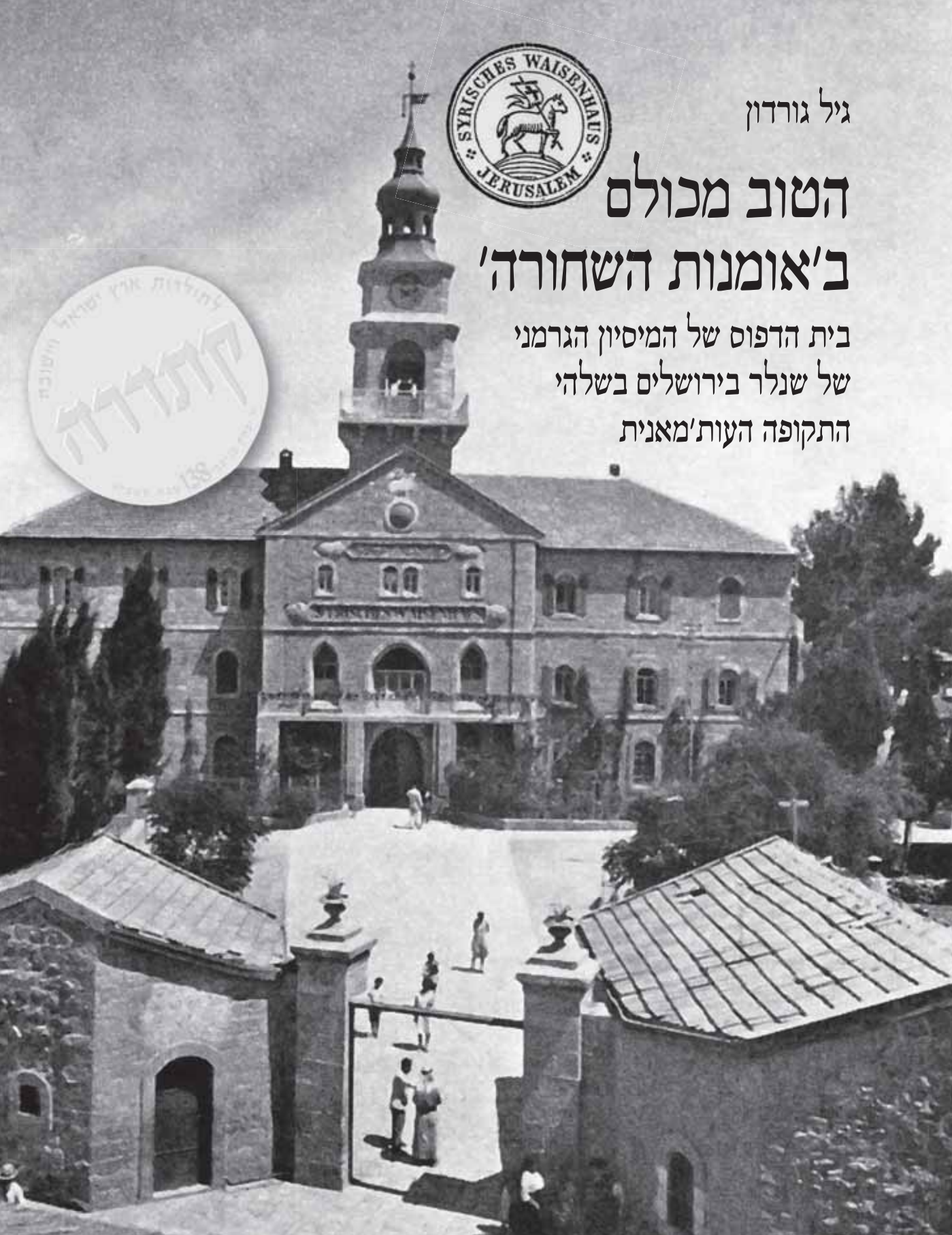

גיל גורדון

הטוב מכולם ב'אומנות השחורה'

בית הדפוס של המיסיון הגרמני
של שנלר בירושלים בשלהי
התקופה העות'מאנית

הטוב מכולם ב'אומנות השחורה': בית הדפוס של המיסיון הגרמני של שנלר בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית

הדפוס המודרני היה מאז המצאתו אמצעי להחדרת ערכים תרבותיים ופוליטיים, ולפיכך הרבו ארגוני מיסיון להשתמש בו בנכר. כמאה התשע-עשרה התפתח התחום ל'טכנולוגיה גבוהה', בעלת ציוד מורכב, המצריך ידע תפעולי מיוחד.

בית הדפוס (Buchdruckerei)¹ ב'בית היתומים הסורי' של שנלר בירושלים נפתח בשנת 1885, בשלב מאוחר יחסית בקורות המיסיון האוונגלי ובתולדות העיר, אך בתוך שנים אחדות הפך לגורם מוביל בענף בארץ-ישראל.²

בשער המאמר:
חזית הבניין הראשי של 'בית היתומים הסורי' של שנלר וסמלו של המוסד למטה: תלמידי בית היתומים (בסביבות 1930)

מאמר זה הוא חלק מעבודת דוקטור שאני כותב באוניברסיטת חיפה בהנחיית פרופ' יוסי בן-ארצי מהחוג ללימודי ארץ-ישראל שם ופרופ' חיים גורן מהמכללה האקדמית בתל-חי. נושא העבודה הוא 'סוכן תרבות בארץ זרה: פעילות הארגון המיסיוני 'בית היתומים הסורי' של שנלר בשלהי התקופה העות'מאנית'. אני מודה מאוד לשני מנחי על סיועם, וכן אני מודה לד"ר סמיר עקל (Akel) מרויטלינגן בגרמניה, שהעביר לידי חומר מיוחד מארכיונו הפרטי.

1 המונח הגרמני המקצועי Buchdruck פירושו דפוס בְּלֵט (באנגלית Letterpress printing, בצרפתית Impression typographique), להבדיל מדפוס השקע והליטוגרפיה בני זמנו. טכניקה זו שימשה במערב מאז ימי גוטנברג, אך משלהי המאה העשרים נדחקה מבמת ההיסטוריה עם פיתוחן של טכנולוגיות דפוס מתקדמות (סְדֵר צילום ואופסט) וכיום על ידי הדפוס הממוחשב.

2 בשנים האחרונות התרכו במחקר האזכורים של מוסד פרוטסטנטי זה, שהתפתח להיות הגדול מסוגו במזרח, ושמילא תפקיד מפתח בקידום הארץ. על ההיבט התאולוגי-הפדגוגי שבבסיסו ראו: S. Akel, 'Der Pädagoge und Missionar

מטרת מאמרי לברר כיצד הגיע למעמדו זה ולנסות להעריך את תרומתו לסביבתו. אתאר את מצב הדפוס באזור ברבע האחרון של המאה ואציג את נסיבות הקמתו של המפעל הגרמני; אנתח את הגורמים הפנים-ארגוניים שקידמוהו ואת הנסיבות החיצוניות שעיצבוהו; אסקור את טיב המוצרים שהפיק ואת הציבור שלו נועדו; לבסוף אצייר את מעגלי ההשפעה התרבותית שיצר סביבו ואת מקומו בעולם הדפוס במזרח. להשלמת התמונה תוצג בתמצית פעילות המפעל בימי המנדט הבריטי.³ המאמר שופך אור על ההיבט הטכנולוגי של תחום הדפוס ועל משמעותו בהקשרים שצוינו לעיל, נושא שטרם נדון בחקר תולדות הדפוס בארץ-ישראל.⁴

ענף הדפוס בירושלים בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה

כאשר פתח המיסיונר יוהן לודוויג שגלר (Schneller, 1820–1896) את מפעל הדפוס במוסדו כבר פעלו בירושלים כתריסר בתי דפוס. הללו שימשו ככלל למטרות דתיות או מגזריות. הארמנים הדפיסו כבר משנת 1833 יצירות בארמנית ובתורכית.⁵ המסדר הפרנציסקני הקתולי פתח בית דפוס בשנת 1847 והדפיס לראשונה בשפה הערבית לצרכים מיסיונריים.⁶ במגזר הפרוטסטנטי החזיקו מכוונות דפוס

ההיבט הסוציולוגי: R. Löffler, *Protestanten in Palästina*, Stuttgart 2008, pp. 244–348; על ההיבט הערכי המקומי: הגאוגרפי-היסטורי: ג' גורדון, 'מתחנת מיסיון לשכונה: התפתחות מתחם "בית היתומים הסורי" של שגלר בירושלים בשלהי העידן העות'מאני', קתורה, 128 (תמוז תשס"ה), עמ' 74–100; על תרומתו הטכנולוגית-התעשייתית: הנ"ל, "גגות מתעופפים ברוח": כניסתם של רעפים ותעשיית החרסית לארץ ישראל, זמנים, 96 (2006), עמ' 58–67.

3 המאמר מבוסס ברובו על מסמכי 'ארכיון בית היתומים הסורי', חטיבה K8 בארכיון הכנסייה האוונגלית המחויית בשטוטגרט (LKAS). המסמכים כוללים את הדו"חות השנתיים של המוסד (*Jahresbericht, JB*), גיליונות רבעוני 'השליח מציון' (*Der Bote aus Zion, BAZ*), והפרוטוקולים של ישיבות הנהלת הארגון בקלן (Sitzung des Vorstandes des Syrichen Waisenhauses [Protokole aus Köln], SVSW

4 לעומת המחקר המסועף למדי על מוצרי הדפוס הארץ-ישראלי – בעיקר העברי – בתקופה העות'מאנית והמנדטורית, המידע על אפיונם הטכני של מפעלי הדפוס לוקה בחסר. על כן אני מודה במיוחד למומחה הדפוס מר גדעון (קרל) שטרן בן התשעים ואחד מירושלים על שקרא את מאמרי והאיר את עיניי – בסדרת ראינות שקיימתי עמו בביתו בקיץ 2009 – על אודות רזי הדפוס האירופי של המאה הקודמת. שטרן, יליד העיר אאכן שבגרמניה (1918), למד את תורת הדפוס בבית ספר תיכון מקצועי שם, השתלם ארבע שנים כשוליה בבתי דפוס חשובים בברלין ובפרנקפורט, ובשנת 1938, לאחר שהוסמך לרב אומן בסדר יד, עלה לארץ-ישראל. הוא נקלט בשוק הדפוס המתפתח בירושלים, ובמלחמת העולם השנייה שירת בדפוס הצבא הבריטי בקהיר. לאחר המלחמה, בשנת 1946, היה מורה במגמת לימודי הדפוס הראשונה בארץ בבית הספר המקצועי 'ברנדייס' בירושלים, שפעל בחסות ארגון 'הדסה' האמריקני, ולימים התמנה למנהלה הטכני-המסחרי. בעבודתו האחרונה שימש שטרן מנהל מחלקת הפרסומים באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ותערוכה לכבודו התקיימה שם באביב 2004. שטרן תרגם לעברית את ספרו החשוב של הגרמני א"ד שטיבנר (Stiebner) על הדפוס המודרני (להלן, הערה 47).

5 ר' ארווין, 'ירושלים הארמנית', י' ברטל וח' גורן (עורכים), ספר ירושלים: בשלהי התקופה העות'מאנית (1880–1917), ירושלים תש"ע, עמ' 171–176. עד התקופה הנדונה הופקו שם כ-115 כותרים.

6 מפעילי 'Imprimeria di Terra Sancta' (בערבית: 'מטבעת אבא אלפרנציסקן') הוכשרו בווינה וצוידו שם במכשור ידני. עם הקמת הפטריארכיה הלטינית נרתמו לשרת את צרכיה. עד שנת 1883 הודפסו שם כ-103 כותרים. ראו: M.T. Petrozzi, 'The Franciscan Printing Press', *Christian News from Israel*, 22, 2 [6] (1971), pp. 64–68; M.B. Suleiman, 'Early Printing Presses in Palestine: Historical Note', *Jerusalem Quarterly File*, 36 (2009), p. 83; *The Custody of the Holy Land, 150: The Franciscan Printing Press (1847–1997)* (Exhibition catalogue),

גם הארגונים האנגליקניים ה'חברה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים' (London Society for Promoting Christianity Among the Jews), שפעלה בעיר משנת 1833, ו'חברת המיסיון הכנסייתית' (Church Missionary Society), שפעלה בעיר משנת 1851.⁷ היוונים-האורתודוקסים לא איחרו להגיב ונכנסו לתחום בשנת 1853.⁸ בעדה היהודית, שהייתה הגדולה בירושלים, נפתח בית דפוס ראשון בשנת 1840, ועד התקופה הנדונה התרחבה הפעילות לשמונה מפעלים.⁹ במגזר הערבי ידוע על קיומו של בית דפוס אחד לפחות.¹⁰

מבחינה טכנולוגית נמצא ענף הדפוס בארץ הקודש בפיגור גדול יחסית לאירופה, שם נישא על גל של המצאות ופיתוחים.¹¹ 'האומנות השחורה' (die Schwarzkunst), ככינויה אז במערב, בוצעה בירושלים באופן ידני, אטי ומייגע. תהליך ההדפסה בדפוס הַבְּלֵט התנהל בתמצית כדלקמן: עובד דפוס היה ממיר את החומר הכתוב לִסְדָּד, לאמור מצרף עשרות ומאות אותיות וסימנים עשויים עופרת לשורות בתוך תבנית, מפריד ביניהן בזהירות על ידי חוצצים דקים, ונועל אותן במסגרת סדר מרובעת מברזל. המסגרת הכבדה הייתה מועברת אל שולחן הדפוס, והאותיות היו נמשחות בדיו בעזרת גליל מיוחד. במקביל הוכנו גיליונות הנייר: הם הורטבו במים, נתלו לייבוש, ומשנותרו לחים הוחלקו במתיחה.¹² אחר כך נמתח כל גיליון על המכשך בסיכות מיוחדות, ובלחץ ידני מאומץ נכבש על לוח הסדר עד שהוטבעו בו סימני צבע האותיות. הדפסת צדו של השני של הגיליון חייבה להמתין תחילה להתייבשות הדיו. לבסוף נאספו הגיליונות יחדיו, הספרים נכרכו, העיתונים קופלו להפצה, ואותיות העופרת נוקו בבנזין לשימוש חוזר. נייר הדפוס היה מסוג אחיד, בסיסי, וסופק בגיליונות חתוכים מראש.

1-11 Jerusalem 1997, pp. 1-11; ז' שורר, 400 שנים לדפוס בארץ ישראל של"ז-תשל"ז (קטלוג תערוכה), ירושלים תשל"ז, עמ' 88-89. תודתי לאב הפרנציסקני יוג'ניו אליאטה (Alliata) מהפקולטה למדעי המקרא והארכאולוגיה במנזר ההלאקה בירושלים, על מידע מועיל שמסר לי בריאיון במנזרו ב-15 בספטמבר 2009. וכן אני מודה למר אטורה סורנצו (Soranzo) ממנזר סר'לוודור הפרנציסקני, שאפשר לי לבחון את כל המכונות העתיקות שבמרתפיו.

7 בית הדפוס של 'החברה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים' (LJS) נכנס בשנת 1882 לפעילות מואצת והדפיס ביטאון מיוחד, 'החדשות מציון' (Tidings from Zion), אודות עבודתו בקרב גל המהגרים היהודים שבאו ארצה אז. בית הדפוס של 'חברת המיסיון הכנסייתית' (CMS) החל לפעול בתחילת שנות השמונים ועד שנת 1891 הפיק כ-25 כותרים בלבד, כנאמר ברבעונה, שיצא לאור בלונדון: *The Church Missionary Intelligencer* (January 1891), p. 57. על מפעילו הראשון של המקום ראו: 'בן-ארצי', 'והנס צלר' – שליח לנצרת וארץ הקודש', קתדרה, 50 (טבת תשמ"ט), עמ' 89.

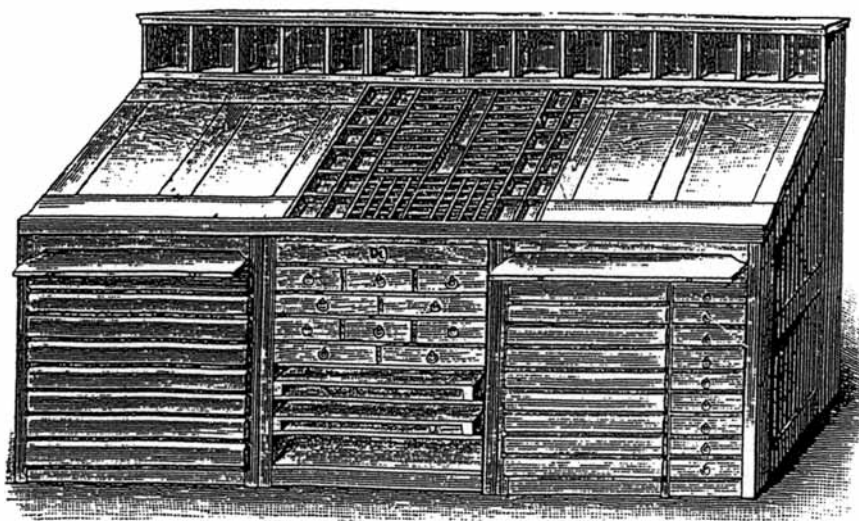
8 'בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה ה"ט: העיר העתיקה, ירושלים תשל"ז, עמ' 259; סלימאן (לעיל, הערה 6), עמ' 84. עד התקופה הנדונה הפיק בית הדפוס 95 כותרים.

9 על הדפוס הראשון, של ישראל ב"ק, נכתב רבות ולא ארחיב כאן. יצוין רק שהרבנים אישרו את פתיחתו בין השאר עקב חששם מהמיסיון. על ניסיון האנגליקנים מירושלים לשכנע את המיסיון האמריקני בכיירות להדפיס במפעלו חיבורים בשפה העברית לשימושם בירושלים ראו: A.L. Tibawi, *British Interests in Palestine*, London 1961, p. 14. לשמות שמונת המפעלים ראו: 'י' שריון, זיכרונות, ירושלים תש"ג, עמ' 135-136. תיאור חשוב של התפתחות הדפוס העברי באותה תקופה, בדגש מסוים על ההיבט הטכנולוגי, ראו בזיכרונות אחד המדפיסים: 'א סג"ל-וייס, בשעריך ירושלים: זכרונות ורשומות, ירושלים תש"ט, עמ' 120-149, 160-175.

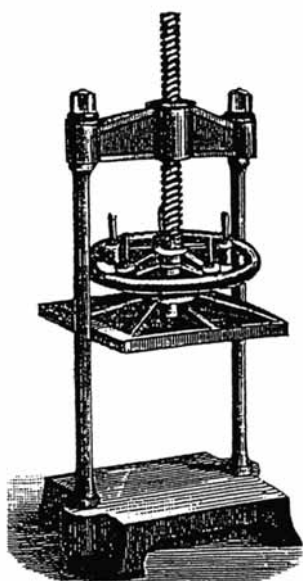
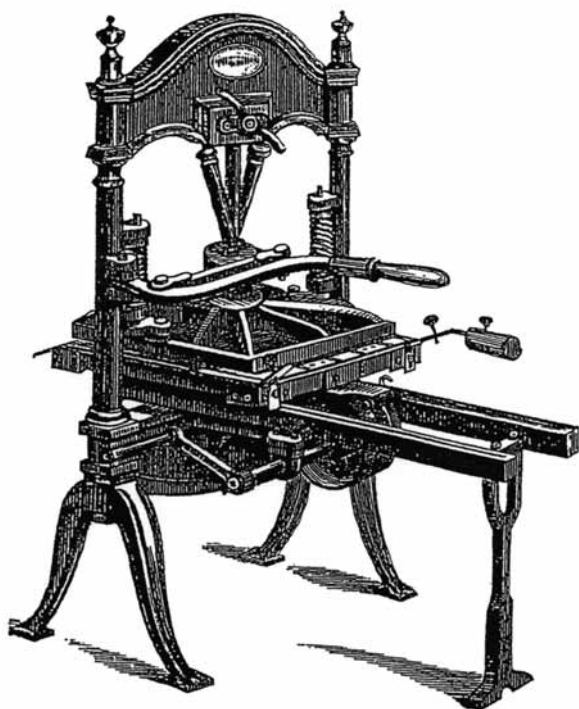
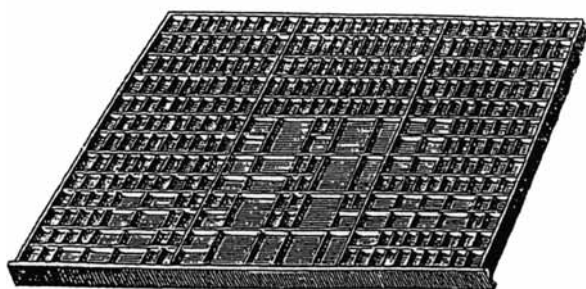
10 'אלמטבעה אלמאמוניה' החל לפעול בשנת 1876. ראו: A. Ayalon, 'The Beginnings of Publishing in pre-1948 Palestine', Ph. Sadgrove (ed.), *History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East*, Oxford 2004, p. 72.

11 תיאורו של אליעזר בן-יהודה, שהגיע ארצה בשנת 1882, מסכם דיווחים אחרים מאותו עשור: 'ועוד הדפוסים פה (בירושלים) בהווייתם הראשונה, כרחוק אדם ראשון מדור הטלפון, דור מגדל בכל מדור מגדל אייפל' (הצבי, 28 (כ"ב) באלול תרמ"ט), מדור 'לקוראינו הנכבדים'.

12 על ההחלקה הידנית ראו: סג"ל-וייס (לעיל, הערה 9), עמ' 130-131.

איור 1: ציוד בסיסי של בית דפוס במאה התשע-עשרה מימין: שולחן סדר גדול במרכז: תיבת סדר לתווים מוזיקליים למטה מימין: מכבש יד למטה משמאל: מכבש החלקה ידני

הוא יובא מווינה בידי סוכן שביקר בארץ אחת לשנה, ונמכר בשני בתי מסחר כלליים. הבעיות הטכניות הטיפוסיות של המערכת היו היעדר חלפים ומערך תחזוקה, ציוד מוגבל יכולת, מגוון אותיות מצומצם, שחיקת אותיות והספקת נייר לא סדירה.¹³ העבודה בדפוס הידני נחשבה קשה ולא בריאה: היא נעשתה בדרך כלל בחדר מחניק ומאולתר או במרתף דל תאורה ולא מחומם; היא בוצעה ברציפות בסביבה רוויית עופרת, אדי דלק וריחות חזקים של חומרים כימיים, חייבה עמידה ממושכת, ודרשה כוח פיזי אך גם אימוץ העיניים להשגת דיוק ביצוע מרבי.¹⁴

מצב מלאכת הכריכה, בת לווייתו של ענף הדפוס, לא היה שונה. עיקר עיסוקם של הכורכים היה בשיפוץ ספרי דת ולימוד משומשים. חיתוך שולי הספר, שהוצמד במלחציים מיוחדים לשולחן, נעשה בעזרת סכין ניסור עגול להב, שדרש כוח רב. דפים היו מהודקים בהדבקה או בתפירה. תחום הכריכה לא הגיע למעלת אומנות נפרדת כבאירופה מאחר שכמעט לא הודפסו ספרים חדשים לקהל הרחב.¹⁵ נחיתותו הטכנולוגית של ענף הדפוס שיקפה את צניעות צרכיה התרבותיים של הארץ במובן הרחב של הביטוי. הביקוש המועט לתוצרי דפוס מודרניים עמד בניגוד לפעילותו התוססת של הענף בארצות השכנות לבנון ומצרים.¹⁶

הרקע להקמת בית הדפוס של המיסיון הגרמני בירושלים

כאשר נפתח 'בית היתומים הסורי', בשנת 1860, תכנן מייסדו, שנלר, להקים לחניכיו תריסר מגמות חינוך מקצועי, אך תחום הדפוס לא נמנה עמן. אמצעיו המצומצמים וידיעותיו המוגבלות מנעו ממנו מלכתחילה לפתח ענף טכנולוגי מורכב זה. תחום כריכת הספרים לעומת זאת נחשב כבר אז מתאים להוראה, וכורך הועסק במוסד כמעט למן הקמתו.¹⁷

רצונו של המיסיונר הפרוטסטנטי לפתוח בית דפוס התפתח במהלך שנות השבעים של המאה התשע-עשרה. המקורות דלים במידע על עשור זה, אך עיון זהיר בהם מאפשר לזהות שלושה גורמים לפחות שהניעו את המהלך. הגורם הראשון היה התחרות החריפה שהתפתחה עם המיסיון

13 שריון (לעיל, הערה 9), עמ' 31-32. שריון ניהל בעיר בית עסק שמכר גם נייר דפוס. שביתת העובדים הראשונה בירושלים הייתה שביתת פועלי הדפוס בשנת 1902. שביתות לשיפור תנאי העבודה התקיימו גם בעידן הבריטי. ראו במקור מקיף המאיר גם את היבטיו הסוציאליים של הענף: 'אוליפקי, אמנות הדפוס: 400 שנים לאמנות הדפוס בארץ ישראל, [גבעתיים/רמת-גן] תשל"ג, עמ' 81-91, 230-231.

15 סג'לייסי (לעיל, הערה 9), עמ' 136.

16 איילון (לעיל, הערה 10), עמ' 69-80. בבירות פעלו כתריסר בתי דפוס מיומנים, ובהרים סביבה פעלו בתי דפוס במגורים בהם בלט זה של הישועים הקתולים (משנת 1853). בית הדפוס הידוע בעיר של המיסיון האמריקני (שנת 1834), כבר השלים בתקופה הנדונה את מיום תרגום התנ"ך והפקתו בשפה הערבית (1848-1864) וכן הפיק ספרי לימוד בשפה זו. לרשימת מחלקותיו המגוונת ראו: A.L. Tibawi, *American Interests in Syria 1800-1901*, Oxford 1966, pp. 250-252. במצרים נפתח בית דפוס ממלכתי ברובע בולאק שבקהיר עוד בשנת 1822, ובית הרושת לנייר בשנת 1834. בתקופת הנדונה היו שם זירת דפוס מגוונת ועיתונות פוליטית סוערת. מצרים שימשה מקור מרכזי לספרות הערבית בארץ-ישראל. ראו למשל: פ"ג וטיקוטיס, תולדותיה של מצרים: ממוחמד עלי עד סאדאת, ירושלים, 1983, עמ' 95-101, 175-185.

17 *JB*, 1864, p. 11; 1865, p. 18. שנלר ניסה לנצל את כוחו של הדפוס עוד בשנת 1858, כאשר הפיק – בבית הדפוס של 'החברה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים' – מהדורה ניסיונית של ירחון מיסיונרי בשם 'השליח מירושלים ופלשתינה'. הניסיון כשל.

הפרנציסקני-קתולי בירושלים.¹⁸ בדו"ח שנתי שפרסם שנלר בשנת 1875 הופיעה לראשונה הערה על השימוש המושכל שעושים יריביו בנושק הדפוס:

במנזרם בירושלים מפעילים הם כל העת בית דפוס ומכונת דפוס מהירה למטרותיהם – הפקת ספרי לימוד ומנשרי פולמוס. פועלם קולח באופן כה מוצלח עד שכבר יכלו בביטאונם, המכונה 'הארץ הקדושה', והרואה אור בקלן שעל נהר הריין – להריע תרועות.¹⁹

זמן מה אחר כך קבע שנלר גלויות:

התקדמותם המהירה של הקתולים-הרומים – שאינם חסרים אמצעים – ממריצה אותנו לחיקוי וניצול יעיל יותר של משאבי הזמן והמקום לצורך מימוש מטרתנו העיקרית.²⁰

כתב-העת 'הארץ הקדושה' (*Das Heilige Land*) היה שייך ל'אגודת הקבר הקדוש', ארגון התורמים הכולט ביותר בגרמניה למען קידום האינטרסים הכלל-קתוליים בארץ הקודש.²¹ הפטריארכיה הלטינית בירושלים זכתה להזרמת כספים נכבדה ורציפה מאגודה זו, והפטריארך יוסף ולרגה (*Valerga, 1813–1872*) קיבל בביטאונה במה קבועה להצגת פועלו לפני הקורא הגרמני. הפטריארכיה הלטינית והקוסטוריה הפרנציסקנית החזיקו אז בארץ למעלה מחמישים מוקדי חינוך וסעד מיסיונריים, ושנלר הזכירם במונחים של מלחמה ממש.²² מראשית שנות השבעים עודד הפטריארך את כניסתם של ארגונים קתוליים גרמניים לארץ, וחששו של שנלר מיריביו התעצם והלך.²³

הגורם השני לפתיחת מפעל הדפוס בבית היתומים היה כנראה התמורות בזירה הפרוטסטנטית. בראשית שנות השבעים החל הבישוף סמואל גובאט (*Gobat, 1799–1879*) להעביר את המוסדות שהקים לאחריות 'חברת המיסיון הכנסייתית' האנגלית. ארגון חזק זה לא הגביל את פעילותו ליהודים אלא פנה גם אל ערבים-נוצרים בני הכנסיות הוותיקות, אוכלוסיית היעד של שנלר, ואפילו אל מוסלמים.²⁴ המצב החמיר בסוף העשור, עם תחילת התפרקותה של הבישופות המשותפת לאנגליקנים ולאונגלים.²⁵ בני הקהילה הגרמנית המתגבשת בעיר, ושנלר בתוכם, עקבו אחר המתחולל בגרמניה

18 מבחינת שנלר מאבק זה התחדד בשנות השישים, כשגילה שהאב דון בלוני (*Don Belloni, 1831–1903*) הקים בשנת 1864 בית יתומים קתולי מתחרה בבית-לחם.

19 *JB, 1875, p. 14*

20 *JB, 1876, p. 42*

21 האגודה, בשמה הרשמי 'Der Verein vom Hl. Grabe zur Förderung katolischer Interessen im Hl. Land', הוקמה בקלן בשנת 1855 והשפיעה בעיקר בצפון פרוסיה ובמערבה. על תולדותיה, יחסיה עם הנהגים מתרומותיה בארץ ועל התערבות מדינות אירופה בקלחת דתית-פוליטית זו, כולל מבט על 'מלחמת התרבות' שניהל ביסמרק בקתולים בגרמניה והשלכותיה, ראו: ח' גורן, 'קתולים אמיתיים וגרמנים טובים': הגרמנים הקתולים וארץ ישראל 1838–1910, ירושלים תשס"ה, עמ' 25–36, 101–129.

22 *JB, 1878, p. 9; 1879, p. 10*

23 אפילו 'אגודת הקבר הקדוש' חרגה ממנהגה ורכשה בשנת 1876 קרקע בכפר קוביבה, מצפון לירושלים, ובשנת 1877 מגרש בסמוך לבית היתומות האונגלי 'טליאת קומי', ברובע החדש של העיר.

24 טיבאווי (לעיל, הערה 9), עמ' 106, 159–161. בשנת 1887 כבר החזיקה 'חברת המיסיון הכנסייתית' 280 תחנות ברחבי העולם, מתוכן תשע תחנות ראשיות בארץ-ישראל וסביבתן תחנות משנה נלוות. השו: *Proceedings of the Missionary Society 1886–1887, London 1887, pp. XX*; *BAZ, 1908 (1), pp. 6–8*; לעומת: *M. Lückhoff, Anglikaner und Protestanten im Heiligen Land (1841–1886), Wiesbaden 1998, pp. 273–285*

25 'פרי, נשיאים ורוח וגשם אין: המיסיון הלונדוני בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, תל-אביב תשס"ב, עמ' 128–131.

הצעירה. 'בית היתומים הסורי' גדל, מעגל ידידיו בגרמניה התרחב, והנהלת המיסיון בשווייץ נחלשה. הצורך בבית דפוס עצמאי, מנותק מבסיס האם השמרני של שנלר בבזל, הורגש כעת ביתר שאת. הגורם השלישי לפתיחת המפעל נבע מהתפתחות המוסד עצמו. באמצע שנות השבעים הגה שנלר לחניכיו חזון להתיישבות קולוניאלית חקלאית, ערבית-פרוטסטנטית, בארץ-ישראל. חרף הסתייגויות שולחיו משווייץ, הוא פתח במסע תעמולה בגרמניה לקידום הרעיון, הקים קופת תרומות מיוחדת, והדפיס שם על חשבוננו מנשרים ומאמרים בנושא.²⁶ ממכלול סיבות אלה – חיצוניות ופנימיות – דרוש היה עתה למוסד כלי הסברתי עצמאי ומהיר תחת ידיו.

לקראת שנת 1880 ניסה שנלר לקבל אישור משולחיו מ'מיסיון עולי הרגל' (Pilgermission) בבזל לפתוח בית דפוס בירושלים, אך תקוותו נכזבה. חמש שנים נוספות נדרשו למימוש הרעיון: בקיץ של שנת 1885 שב תאודור שנלר, בכורו, לירושלים בתום תקופת לימודיו בגרמניה. הכומר הצעיר הביא עמו, בנסיבות שלא פורסמו במקורות, את כל הציוד הדרוש לפתיחתו של בית דפוס.

פתיחת ענף הדפוס ב'בית היתומים הסורי', 1885

תאודור שנלר (1856-1935) נולד במתחם החלוצי שהקימו הוריו מחוץ לחומות ירושלים, וגדל במוסד לצד חניכים מזרחים. בגיל ארבע-עשרה יצא ללימודי תיכון בווירטמברג ומשם המשיך ללימודי תאולוגיה וחינוך בבזל ובאוניברסיטאות ברלין וטיבינגן. את השכלתו הגבוהה, שליטתו בשפה הערבית והיכרותו את הארץ השלימה ההכשרה באומנות הדפוס שקיבל במפעל גדול בשטוטגרט שעבד בו בחופשותיו.²⁷ לאחר שהוסמך לכמורה שב לארץ-ישראל ומונה למשרת המפקח (Inspektor) של המוסד, עזר לאביו.

פתיחת בית הדפוס נסמכה לשני טקסים היסטוריים שארגן 'בית היתומים הסורי' חודשים ספורים קודם לכן. הראשון התקיים בסתיו 1884, לרגל יום השנה העשרים וחמישה להקמת המוסד. במעמד בכירי הקהילה הגרמנית והקונסול, שבאו מהעיר, נישאו נאומים בעלי צלילים לאומיים גרמניים. בטקס השני, באביב 1885, נחנך מגדל הפעמונים של המוסד, מבנה שהוקם בסיוע הארמון בברלין.²⁸ תקופה חדשה בתולדות הארגון עמדה בפתח, והקמתו של בית הדפוס צוינה אז כאחד מביטוייה:

הדבר השלישי שהעניק האל הטוב למוסדנו עם כניסתו לרבע המאה השני לקיומו, ובעזרתו – כך מקווים אנו – תיעשה עבורתנו למקובלת ומוצלחת יותר בקרב העם [הערבי] שלנו, הוא בית דפוס [ההדגשה במקור]. זה מצויד במכשך ובכל הנחוץ להדפסת ספרים בשפה הערבית וכן בגרמנית [...] על זאת יש להוסיף את מינויו של אינספקטור עתיר ידע טכני, יכולת ורצון, המסוגל ומוכן להנחיל לנוערינו – לגמרי לברו – את תורת הדפוס, לתפעלו בהרמוניה ולנהלו בדרך הנכונה. קשור לכך גם כורך ספרים ראוי ונכון בדמות חניכנו לשעבר, כיום מורה, אסבר [Esber].²⁹

26 ג' גורדון, 'המיסיון הגרמני מירושלים נוכח גואלי קרקע ציוניים בשפלת יהודה (1886-1906)', ק' כהן-הטב, א' זלצר וד' בר (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית תרבותית של ירושלים (ברפוס).

27 BAZ, 1928 (2), p. 342

28 גורדון, מתחנת מיסיון לשכונה (לעיל, הערה 2), עמ' 83.

29 JB, 1885, pp. 5-6. לשנת הפתיחה ראו גם: BAZ, 1910 (2), p. 22. הכורך היה אסבר חנא (E. Hanna).

מטרתו הראשונה של בית הדפוס הייתה הפקת ביטאונו החדש של המוסד, 'השליח מציון' (*Der Bote aus Zion*), כדי להפיץ את דבר הארגון, לגייס תורמים, לשמור על קשר עם בוגרים בחו"ל ולדווח על המתרחש בארץ הקודש. מטרתו השנייה הייתה פתיחת שני ענפי חינוך מקצועי חדשים לנערים, והשלישית – הפקת חומרי לימוד ליטורגיים עבור המוסד ומקביליו האוונגליים בעיר ('לנוכח המחסור בספרי לימוד ערביים טובים ומתוקנים'). המפעל החדש נועד אפוא לספק את צרכיו הפנימיים של המיסיון.³⁰

מבחינה טכנולוגית ניתן לחלק את תולדות מפעלו של שנל לשלוש תקופות: תקופת המכשור הידני – העשור הראשון לקיומו; תקופת התפעול הממוכן, שבה צויד המפעל במכונות מודרניות – עד סוף המאה; העידן הממונע, משנת 1903 ואילך – עידן שבו הופעל ציוד חדיש ביותר ובכוח מנוע. המכונות נרכשו תמיד בגרמניה, והנייר יובא מהמבורג.³¹

בית הדפוס בתקופת המכשור הידני, 1885–1894

בעשור הראשון לקיומו לא היה בית הדפוס של שנל שונה ממפעלים קטנים אחרים בעיר, אם כי ציודו היה חדש. היו בו מכבש דפוס ידני (*Handpresse*), שנרכש בברלין,³² מכבש להחלקת גיליונות נייר (*Glattpresse*),³³ ארבע תיבות אותיות (*Setzkasten*) – אחת מהן בערבית – ומכונה לחיתוך נייר (*Papierschneidmaschine*, 'גיליוטינה') (לעיל, אזור 1).³⁴ בשנה השנייה לקיומו של המפעל הגיע מכבש דפוס שהופעל בדושה, שאפשר הדפסה נוחה על גיליון משני צדדיו.³⁵ לידם פעלה גם מכונה להפקת גיליונות ב'כתב נקודות' עבור מגמת חינוך העיוורים שנפתחה אז במוסד.³⁶ המקצועות 'דפוס' ו'כריכת ספרים' צורפו לתכנית הלימודים, ושלושה חניכים החלו ללמוד אותם בהדרכת תאודור שנל. כעבור זמן קצר הוצאו בית הדפוס והכריכיה מתוך בניין בית הספר אל מבנה סדנאות חדש שנבנה בעורפו.

30 הדפסה בערבית חיבה היערכות טכנית מיוחדת, כיוון ששפה זו הצריכה כ־1,800 טיפוסים של סימני דפוס לעומת 100 לערך שדרשה שפה אירופית מערבית. בעת ביקורו של הנסיך היינריך מפרוסיה במתחם, בשנת 1890, צוין העניין שגילה במסדרה הערבית החידתית, והוזכרה פליאתו מכך ש'כמעט 1,000 סימנים נדרשים להרכבת משפט יחיד בה'. ראו: BAZ, 1890 (2), p. 28. אוסיף שאותיות עבריות – 440 סימנים, כולל ניקוד – לא רכש שנל מעולם.

31 על הצורך בייבוא 'בהיעדר בתי חרושת לנייר כאן' ראו: BAZ, 1891 (1), p. 12. בשנות התשעים החל להיכנס לארץ נייר דפוס מתקדם: הוא נרכש לפי משקל ולא בגיליונות חתוכים, היה דק יותר, בהיר יותר וקל כ־20 אחוז ממשקלו של הנייר המסורתי. תכונות אלה הוזילו את עלויות ההדפסה ואת מחיר שיגור דברי דפוס בדואר. ראו: שריון (לעיל, הערה 9), עמ' 32–33.

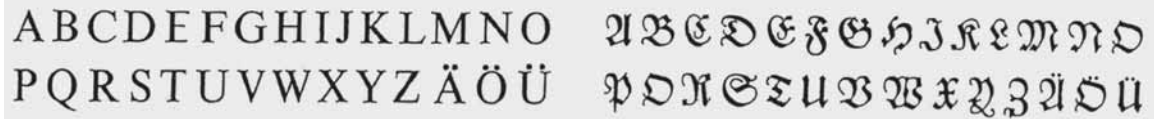
32 BAZ, 1890 (2), p. 28; 1928 (2), p. 342. דוגמאות של מכבשים ידניים עתיקים נמצאות בסדנת ההדפס בירושלים ובמוזאון המדע בחיפה.

33 על המכונה ראו: 'Buchdruckerkunst', *Brockhaus' Konversations-Lexikon*¹⁴, III, Leipzig 1894, p. 664.

34 JB, 1885, p. 6.

35 SVSW, 2 (3.8.1891), p. 4; 'מייילנדר' (Mäiländer) בקנשטדט (Cannstadt), וירטמברג.

36 BAZ, 1890 (2), p. 28. הייתה זו מגמת חינוך העיוורים המודרנית הראשונה בארץ־ישראל. דפוס הברייל בוצע בדרך כלל על לוחות מתכת ופחות באימהות עופרת. פשטות זו אפשרה הקמת מפעלי דפוס עצמאיים גם במוסדות קטנים. ראו: 'Blindendruck', *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, III, Leipzig 1905, p. 58.

איור 2: טיפוס
הגופנים הראשונים
בבית הדפוס של
שנלר, Fraktur
(מימין) ו-Roman
Antique (משמאל)

החיבור הראשון יצא ממכש הדפוס בשנת 1886. היה זה 'הדרו"ח השנתי של בית היתומים הסורי לשנת 1885', דו"ח שהפקתו עברה מווירטמברג לירושלים (איור 3). כעבור שנה החלה הדפסתו של ביטאון המוסד כמתוכנן, תחילה ב-500 עותקים. בשנת 1888 הודפסו 6,000 עותקים, ושלוש שנים אחר כך כבר הודפסו 9,200 עותקים מדי רבעון (להלן, איור 4).³⁷

בשנת 1888 הפיק המוסד ספר תפילות דו-לשוני בערבית ובגרמנית, ראשון מסוגו, פרי עטו של לודוויג שנלר הבן (1858-1953). לודוויג היה אחיו של תאודור ושימש באותה עת הכומר הקהילתי בבית-לחם מטעם ארגון 'אגודת ירושלים בברלין' (Jerusalemverein zu Berlin).³⁸ עם התפרקותה הסופית של הבישופות המאוחדת בירושלים, באמצע שנות השמונים, לא מצא עוד הכומר היגיון להמשיך ולהשתמש ב-"Book of Common Prayer" האנגליקני המיושן. הוא תרגם את ספר התפילות של הכנסייה האוונגלית המרכזית בברלין, כי ראה אותו מתאים יותר למנטליות חברי הקהילה הערבים ('עקב עושרו הליטורגי') ואמין יותר מעצם היותו הספר המקובל בגרמניה ('עוד מימי פרוסיה הישנה ווירטמברג').³⁹ חיבור זה היה נדבך חשוב בהתגבשותן של הקהילות האוונגליות הערביות בארץ.

עבור העיוורים הומר כתב הברייל לערבית, 'לראשונה בתולדותיה של שפה זו',⁴⁰ והחלו להפיק בו ספרים מכתבי הקודש בכתב זה. בביקור הקיסר וילהלם השני במתחם, בשנת 1898, קראו בפניו החניכים המזרחים מתוך 'תנ"ך לעיוורים' (Blindenbibel) שהודפס במקום.⁴¹

המפעל, בכינוי 'בית הוצאה לאור' (Verlag), הדפיס גם ספרים, אם כי מלאכה זו עדיין נחשבה מיום גדול עקב מגבלות ציודו. אין במקורות רישום מסודר של כותרים או של מספרי עותקים שהודפסו במפעל, אך ידועים שני הספרים הראשונים שהופקו בו, בשנת 1887. הראשון נשא ערך מדעי – חיבורו של יועץ הבנייה (Baurat) קונרד שיק (Schick, 1822-1902) בשם 'בית אלמקדס או: רחבת בית

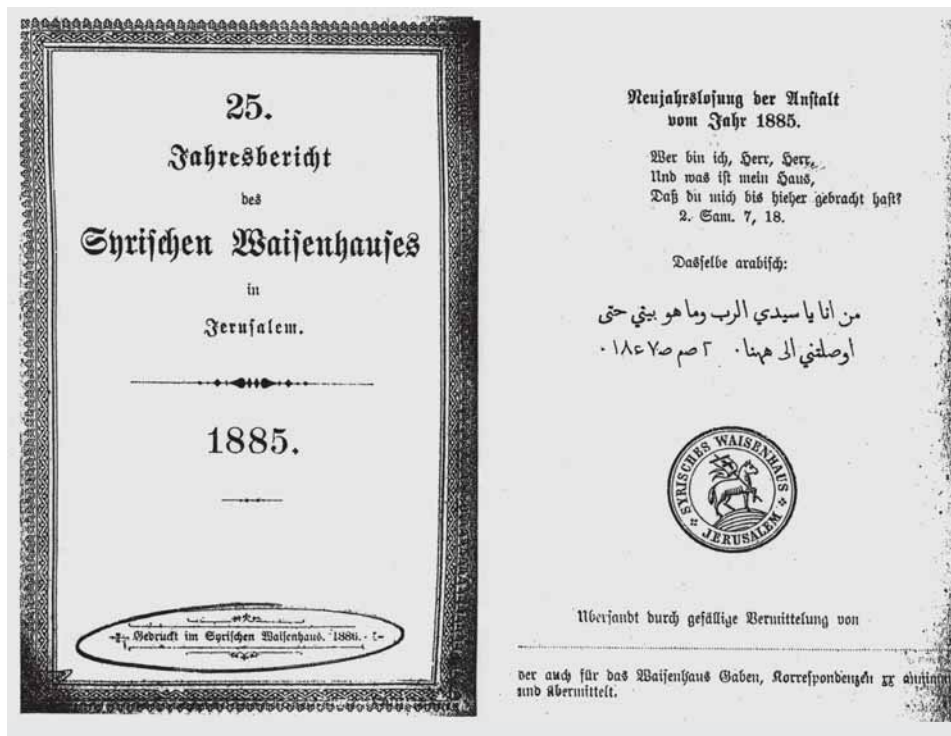
37 על מספר העותקים שהודפסו בראשונה ראו: BAZ, 1928 (2), p. 342. הביטאון הופץ על ידי ידידים משתי ערים בגרמניה (קלן שעל נהר הריין ורויטלינגן בוירטמברג) ומ'מיסיון עולי הרגל' בבזל. שמו הראשון של הביטאון, כאשר החל להופיע בשנת 1884 בגרמניה, היה: *Der Bote aus Zion: Evangelische Quartalschrift aus Jerusalem und Palästina*. בכותר המשנה חלו שינויים עם השנים, אך הכותר 'השליח מציון' נותר תמיד בעינו. בתולדות הביטאון ובאפיוניו אעסוק במאמר נפרד. את תכניו קבעה באופן בלעדי ההנהלה בירושלים.

38 על אודות אגודה זו, שפעלה בארץ עוד משנת 1860, ועל תרומת לודוויג שנלר הבן לקידום ענייניה במרחב בית-לחם בשנים 1884-1888, ראו: E. Foerster, *Mission im Heiligen Land: Der Jerusalem-Verein zu Berlin 1852-1945*, pp. 78-85; Gütersloh 1991; ראהב (לעיל, הערה 2), עמ' 110-121.

39 הספר הוזכר לראשונה בהלוייה שנערכה בבית-לחם בסוף 1888. ראו: BAZ, 1889 (2), p. 17; ראהב (שם), עמ' 88-89; S. Hanselmann, *Deutsche Evangelische Palästina-Mission*, Erlangen 1971, pp. 123-124. סינו טעה בקביעתו ששנלר תרגם את הספר האנגליקני לערבית. ראו: A.R. Sinno, *Deutsche Interessen in Syrien und Palästina 1841-1898*, Berlin 1982, p. 113. החוקרים החמיצו את העובדה שהמיוס נשען על בית הדפוס של שנלר.

BAZ, 1890 (2), p. 28; 1903 (1), p. 9

L. Schneller, *Die Kaiserfahrt durchs Heiligen Land*, Leipzig 1899, p. 170

איור 3: המוצר הראשון שהופק בדפוס שניר: דו"ח שנתי של 'בית היתומים הסורי' לשנת 1885 (בגרמנית ובערבית)

המקדש בימינו' (להלן, איור 5).⁴² השני נקרא 'הידעת את הארץ?', חיבור נוסף של לודוויג שניר הבן. היה זה תיאור גאוגרפי עדכני של הארץ בניחוח מקראי, והמחבר הבלויט בו כמה ממסעותיו בה. הספר עורר עניין כללי והופק בירושלים בארבע מהדורות ואחר כך גם בגרמניה במהדורות רבות.⁴³ בבית הדפוס נדפסו גם מוצרים קטנים ככרטיסי ברכה לחגים וגלויות דואר לתורמים, והכריכייה תיקנה עשרות ספרים בשנה.⁴⁴ בשנת 1893 הוזכר לראשונה ובדרך אגב שבית הדפוס משרת גם לקוחות חוץ. אמירה זו בישרה על כניסתו של המפעל לעידן חדש.

42 C. Schick, *Beit el Makdas, oder: Der Alte Tempelplatz zu Jerusalem: wie er jetzt ist*, Jerusalem 1887. על פרסום הספר ראו: BAZ, 1887 (2), p. 8; 1887 (4), p. 22. בשער החיבור צוין שהעבודה 'בוצעה על חשבון המחבר והופצה מטעמו', ובמבוא נכתב: 'העבודה בוצעה על ידי נערים יתומים ערבים במסגרת בית הדפוס שנפתח אך לאחרונה בבית היתומים' והובעו תודות. על חשיבותו של חיבור זה ראו: ג' ברקאי, 'תרומתו של קונרד שיק לארכיאולוגיה של ארץ ישראל', ח' גורן (עורך), קונרד שיק: למען ירושלים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 55-63.

43 L. Schneller, *Kennst du das Land?* Jerusalem 1887. על פרסום הספר ראו: BAZ, 1888 (4), p. 50. בגרמניה הודפסו שלושים ושש מהדורות נוספות. את הספר חתם תיאור מאלף של מסעם של האחים שניר על גבי גמלים דרך צפון סיני אל תעלת סואץ. א"מ לונץ תרגם את פרק המסע בשם 'דרך מדבר פארן [...] להכהן הגרמני ל' שנילר' ופרסמו בלוח ארץ ישראל, ט, ירושלים תרס"ד, עמ' 45-67. תיאור מסע חריג זה נפתח, בתרגומו, כך: 'בין מכירנו לא היה אף אחד שנסע נסיעה כזאת, ושבועות אחדים אחר עשותינו דרכנו, נאסרה מטעם הרשויות לגמרי לנוסעים אירופאיים לנסוע בדרך הזה'.

44 בשנה הראשונה נכרכו 184 ספרים לעיווריים ושופצו כשמונים אחרים. ראו: JB, 1885, p. 10.

1898

Evangelische Quartalschrift
aus dem Syrischen Waisenhause
in
Jerusalem.

14. Jahrgang. 1898. № 1. (Februar)

Skizze der Lebensgeschichte unseres † Direktors
Johann Ludwig Schneller.

(Nach P. Schneller: „Vater Schneller, ein Patriarch der evangelischen Mission im heiligen Lande“).*

Jugendjahre.

Die Familie Schneller gehörte nach den in der Familie selbst von Geschlecht zu Geschlecht überlieferten Nachrichten zu den Salzburger Emigranten, die in der zweiten Hälfte des 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts um ihres evangelischen Glaubens willen aus ihren heimlichen Bergen und Thälern vertrieben worden sind. Die Nachkommen jener Zeiten wandten sich ja der Mehrzahl nach in die nördlichen Gegenden unseres deutschen Vaterlandes, während der kleinere Teil in Süd- und Westdeutschland seine Zuflucht fand. Zu den letzteren gehörte auch die Familie Schneller, deren Nachkömmlinge sich in Schwaben, Bayern und in den Rheingegenden heute noch finden. Der Zweig der Familie, dem unser J. Ludwig Schneller entstammt, ließ sich auf der schwäbischen, rauhen Alb nieder. In den Kirchenbüchern von Offenhause und Espingen läßt sich seine Anwesenheit bis in das erste Viertel des 18. Jahrhunderts aber nicht weiter zurück verfolgen. Von dem Zugang aus dem Salzburger Gebiet ist dort nichts erwähnt. Um so lebendiger pflanzte sich die Erinnerung an jene drangsalvolle Zeit der Familie in ihr selbst bis auf unsere Zeit fort.

Johann Ludwig Schneller ist in Espingen bei Heutlingen, am 15. Januar 1820 geboren. Seine ersten dort ansässigen Vorfahren betrieben eine Biegelei; sein Vater, Jakob Schneller, war Bauer und Weber. Lub-

* Näheres über dies Büchlein siehe auf der letzten Seite des Umschlages unter „Bücheranzeigen“.

1886

Der
Bote aus Zion.

Evangelische Quartalschrift
aus

Jerusalem und Palästina.

1886. No. 4.

Jerusalem, im September 1886.

Die bedrängte Lage der protestantischen Mission in
Syrien und Palästina.

1.

Unser leger Bote brachte unter der Ueberschrift „Türkische Regierungsverträge in Palästina“ Einiges aus unserem hiesigen Erfahrungsgebiet. Wir stellten damals in Aussicht, daß wir in der folgenden Nummer dieselbe Sache durch anderweitige Erfahrungen aus Syrien und Palästina beleuchten werden. Dies thun wir heute, indem wir eine englisch abgefaßte, von 71 teils amerikanischen, teils englischen und teils deutschen Vertretern der protestantischen Mission in Palästina und Syrien unterschriebene Beschwerdeschrift ihrem wesentlichen Inhalte nach in der Uebersetzung hier wiedergehen. Sie lautet wie folgt:

Die Unterzeichneten — Missionare verschiedener Gesellschaften in Syrien und Palästina, Vertreter vieler Lehr- und Wohltätigkeitsanstalten, die von Christen in Großbritannien, Deutschland, den vereinigten Staaten und der Schweiz gegründet wurden, bitten ihnen zu gestatten, die Aufmerksamkeit der Vertreter der christlichen Mächte bei der hohen Pforte sowie die Aufmerksamkeit des christlichen Publikums auf gewisse Nothstände zu lenken, die sich aus der gegenwärtigen Verfolgung der christlichen Erziehung, Missions- und Wohltätigkeitswerke im Malajat Syrien mit Einfluß von Palästina im Osten und Westen des Jordans ergeben.

Vor allem möchten wir hervorheben, daß protestantische Mission

בית הדפוס בתקופתו השנייה: העידן הממוכן, 1894-1903

בשנת 1889 עבר בסיס האם של 'בית היתומים הסורי' משווייץ לגרמניה, והארגון שינה את פניו. הוא התבסס בעיר קלן, נרשם כאגודה מוכרת בשנת 1894, והקים רשת תחנות התרמה ברחבי המדינה. הוקמו לו ועד מנהל וחבר נאמנים, והללו – לאחר שלמדו על הישגיו ובעיותיו של המוסד בארץ הקודש – קבעו אסטרטגיה חדשה להמשך דרכו בה.⁴⁵ הארגון נחשף כעת לביקורת ציבורית ואף

איור 4: 'השליח מציון' – רבעון 'בית היתומים הסורי'. ההתפתחות הגרפית של העמוד הראשון מ-1886 ועד 1904

45 ההחלטה המהפכנית הייתה לבנות בירושלים שכונה אוונגלית למשפחות של בעלי מלאכה ערבים, חלופה לדרכו המסורתית של המוסד לפזר את בוגריו בארץ ההפיץ את הנצרות, שיטה שכשלה. החלטה זו פתחה במתחם מפעל בנייה שנמשך ברציפות עד מלחמת העולם הראשונה. ראו: גורדון, מתחנת מיסיון לשכונה (לעיל, הערה 2), עמ' 85-97.

נדרש לייחד את עצמו מארגוני מיסיון אחרים. מצב זה חייב מערך הסברה משופר, ומבחינה זו נתפס בית הדפוס כנכס לאגודה הצעירה.

אולם הנסיבות בגרמניה לבדן אינן בהן כדי להסביר את המהפכה התפיסתית והמעשית שהתחוללה ביחס לבית הדפוס. מהפכה זו צמחה דווקא על רקע תמורות בארץ-ישראל. בירושלים התרחש באותה תקופה גידול דמוגרפי מהיר, מהגרים הגיעו אליה, גל בנייה של שכונות חדשות נראה בה, ובשנת 1892 צפרה בשעריה הרכבת, מבשרת הקדמה. קשריה המסחריים של גרמניה עם האזור התחזקו והיו חלק מהעניין המתגבר של המעצמות הקולוניאליות במתרחש במזרח וממערבותן בו. התעצמות הפעילות הכלכלית באזור יצרה סביבה מתקדמת יותר, שנוקקה למוצרי דפוס מודרניים. מנגד בעקבות שיפור התעבורה הימית עם אירופה נוצרו תנאים נוחים מבעבר להפקתם ולהפצתם של מוצרים אלה.⁴⁶ ראשי האגודה בקלן היו מודעים היטב להתפתחויות הללו, ומציאות זו התאימה למדיניות החדשה שהתוו למוסד בארץ. 'בית היתומים הסורי' התבקש להתורר לציוניליציה כלכלית בפעילותו, ענפי התעשייה שלו בירושלים נדרשו להתורר ליצירת רווחים (או לפחות למניעת הפסדים), ולרבי אומנים (meister) מסוימים הותר,

לצד משימתם החינוכית, להציע את שירותיהם ללקוחות בעיר. קלן הפגינה נכונות להשקיע משאבים נכבדים בקידום ענפים מבטיחים, ובית הדפוס סומן כראשון בהם. הוחלט להפכו לעסק מסחרי פתוח ולא לראות בו עוד מפעל מיסיונרי מסוגר. החלטה מהפכנית זו הביאה לשדרוגו הטכנולוגי המידי.

מתוך עיון מדוקדק בטיבן של המכונות היקרות שרכשה האגודה עבור בית הדפוס החל משנת 1894 מתברר שהן חרגו לחלוטין מצרכיו של מוסד חינוכי. ראשית נרכשה מכונת דפוס מהירה

46 ספינות הסוחר של 'קו המבורג-לוונט' עגנו תדיר מול יפו החל משנת 1897, ונפח הסחורות הגרמניות שעברו בשערי הנמל גדל משמעותית. באותה שנה נפתח בירושלים סניף 'דויטשה-פלשתיינה בנק', ושנה אחר כך – סניף דואר גרמני. ראו: מ"ס אנדרסון, חדיירת המעצמות לאגן הים התיכון, תל-אביב תשל"ב, עמ' 267-271. שיפור התעבורה הימית הקל לייבא חומרי גלם לדפוס (נייר, צבע, חלפים) ולזרז את הייצוא של מוצרי דפוס מוגמרים. על תלות הענף בייבוא ראו: אוליפקי (לעיל, הערה 14), עמ' 58.

47 (Schnellpresse) – מכונה גדולת ממדים ומהירת תפוקה לייצור המוני של גיליונות עיתון וחוברות; אחריה הגיעו מכונת ליניאר, מכונת קווים (Liniermaschine), שייצרו בה את מוצרי הדפוס הקטנים של עולם העסקים המודרני: פנקסי קבלות, ספרי חשבונות, גיליונות של טבלאות, כרטיסי ביקור,

איור 5: שני הספרים הראשונים שהודפסו בדפוס שנלר: הספר 'בית אל מקדס' מאת קונרד שיק (מימין), והספר 'הידעת את הארץ', מאת לודוויג שנלר (משמאל)

47 SVSW, 24 (10.10.1893), p. 7; 27 (24.5.1894), p. 17. המכונה הייתה מתוצרת המפעל 'יוהניסבורג שעל נהר הריין' (Johannisburg am Rhein). שנלר התקשה לשחרר אותה בנמל יפו עקב חשדם של המוכסים העות'מאנים שגלילי המתכת הכבדים הם חלקי תותחים. קשיים זהים חווה באותה עת ממש חלוץ הדפוס הערבי המקומי ג"ח חנניה (J.H. Hananiya), שנחשד גם הוא שמכונת הדפוס שייבא מיועדת לייצור נשק. השוו: BAZ, 1928 (2), p. 343; לעומת: סלימאן (לעיל, הערה 6), עמ' 86. מכונות דפוס מהירות נכנסו למגזר היהודי רק בימי המנדט הבריטי. ראשיתה של מכונת דפוס זו בהמצאת מפתח מראשית המאה שהתבססה על תנועת שני גלילי מתכת אופקיים צמודים ולא עוד מכבש אנכי: צילינדר מתכת (טנבור) סובב על צירו, מושך אליו גיליון נייר ולוחץ אותו כנגד גליל נגדי מקביל, שעליו מקובע סדר המשוח בדיו. עבודתה הרוטציבנית של המכונה הניבה 1,100 גיליונות לשעה, פי ארבעה מתפוקת מכבש ידני, ואף אפשרה שימוש בנייר רציף. ניתן היה להפיק בה גם גיליון גדול ממדים (100×70 ס"מ) ולשלב בו תצלומים, הודות ללחץ הנקודתי העצום שנוצר בין גלילי המכונה, לחץ שעלה לאין שיעור על זה של מכבש ידני. ראו: 'Buchdruckerkunst', Brockhaus' Konversations-Lexikon¹⁴, III, Leipzig 1894, p. 663; 'Printing', Encyclopaedia Britannica²¹, XVIII, London 1953, p. 500. ירושלים 1992, טורים 155-156; ריאיון עם שטרן (לעיל, הערה 4).

מעטפות דואר וכדומה;⁴⁸ לאחר מכן קיבלה הכריכיה מכונת ניקוב מודרנית (Perforiermaschine),

ומכונת הידוק (Heftmaschine), לתפירת מחברות וחוברות; ולבסוף נרכשה מכונת חיתוך (Schneidmaschine) עם עזרים משלימים.⁴⁹ שטח בית הדפוס הורחב, וצוותו שודרג. חניך מצטיין בשם ח'ליל עבדאללה (Ch. Abdalla) נשלח בשנת 1893 להשתלמות בת שנה בבית דפוס גדול בקלן, צוין שם לשבח, ועם שובו הופקד על הפעלת מכונת הדפוס מהירה שאך זה הגיעה. שלוש שנים אחר כך הוא הוסמך לרב אומן, ותפעול בית הדפוס כולו עבר לאחריותו.⁵⁰ המורה אסבר חנא (E. Hanna), שהוזכר לעיל, הודרך בכריכת ספרים ממוכנת. ויחדיו הכשירו השניים מספר דומה של חניכים, כל אחד בתחומו.

בשנת 1896, השנה שבה הלך שג'ר לעולמו ובנו תאודור הפך למנהל המוסד, צוין בקלן שבית הדפוס מצטיין בכושר הביצוע הגבוה ביותר בכל פלשתינה.⁵¹ שנתיים אחר כך, בשנת ביקור הקיסר, הוא זכה לרישיון מטעם השלטון העות'מאני.⁵²

העבודה הממוכנת הרחיבה ושיפרה את תפוקת המפעל. תפוצת 'השליח מציון' האמירה בשנת 1897 ל-16,200 חוברות לרבעון, ולראשונה אפשרה הטכנולוגיה לשבץ בו תצלומים (שחור-לבן).⁵³ כעבור שנתיים החלה הדפסת סדרת גלויות הדואר 'תמונות נוף

מפלשתינה' (שבע יחידות בחבילה), ואחר כך הורפסה הסדרה 'תצלומים מארץ הקודש' (בשחור-לבן), שנועדה למכירה לתיירים ולחור'ל.⁵⁴

איור 6: בני משפחת שג'ר. יושבים, מימין לשמאל: מגדלנה, יהון ומריה; עומדים: יהנס, תאודור ולודוויג (בסביבות שנת 1890)

48 SVSW, 36 (2.12.1895), p. 6; BAZ, 1897 (2), p. 24. אפשר היה להדפיס במכונה זו, שנפוצה בגרמניה כבר בשנות השבעים, קווים גאומטריים מגוונים וטבלאות לניהול חשבונות, והכול גם בצבע. תפוקתה הייתה גבוהה, עד 1,000 יחידות לשעה. ראו: 'Liniermaschine', Brockhaus' Konversations-Lexikon¹⁴, XI, Leipzig 1902, pp. 183-184.

49 מכונת ההידוק נרכשה בלייפציג. ראו: BAZ, 1928 (2), p. 343. עבור מכונת החיתוך, שנרכשה בפוירבאך (Feuerbach), נרכשה מכונת השחזה (Schleifmaschine) יקרה מאוד. ראו: SVSW, 48 (7.8.1899), p. 8; 49 (9.10.1899), p. 7.

50 21 SVSW, 27 (25.4.1894), p. 21. הגיע למוסד מלבנון בשנת 1882, בהיותו ילד, ולימים נשא לאישה מקומית בוגרת 'טליתא קומי'. בהיותו עובד בכיר זכה לתנאי דיור משופרים, עוזר ומשכורת מהגבוהות במוסד. הוא ניהל את בית הדפוס עד שנת 1927, תקופת שירות של חמישים שנה. על הגיגה שהתקיימה לכבודו ראו: BAZ, 1932 (2), p. 344.

בתו נישאה לאחד המורים הגרמנים במוסד ועברה לברלין. בעידן הבריטי צוין בשמו המלא: ח'ליל עבדאללה חדאד (Ch.A. Haddad).

SVSW, 32 (10.8.1896), p. 4 51

BAZ, 1899 (2), p. 19 52

53 SVSW, 42 (12.4.1898), p. 3; BAZ, 1890 (2), p. 23. יוקרת הביטאון עלתה כאשר הקיסר הגרמני, בביקורו במתחם, בחן עותק טרי שנמסר לידיו בבית הדפוס וביקש לקבלו בקביעות לספרייתו בברלין. ראו: שג'ר (לעיל, הערה 41), עמ' 168. לעניין התצלומים ראו לעיל, הערה 47.

54 פרסום ראשון של גלויות הדואר ראו: BAZ, 1900 (4), p. 64, ולתצלומים ראו: BAZ, 1902 (1), p. 16. לכנס 'גרמניה בירושלים', שהתקיים בשנת 2007 במשכנות-שאננים, ירושלים, נלוותה תערוכה בשם 'האוריינטליסטים הגרמנים מציירים את ירושלים וארץ הקודש על גלויות דואר (1880-1920)', והוצגו בה גלויות רבות מתוצרת המוסד.

בר כבד נמשכה הפקתם של ספרים לשימוש קהילתי. בשנת 1896 הוצא לאור צמד ספרי מזמורית דו-לשוניים, בערבית ובגרמנית, והדבר הוסבר כדלקמן:

עד כה צריך היה להסתפק אצלנו, וגם בקהילות 'אגודת ירושלים' בבית-לחם ובית-ג'אלה, בספר המזמורים של האמריקנים. חרף עבודתם הראשונית, רבת הזכויות, של אלה, הרי בלתי נסבל יהיה – לאורן זמן – לאוון מוזיקלית שעוצבה על פי לחני הקוראליים הנהדרים שלנו – להשתמש במנגינות האנגליות-אמריקניות. הללו ככלל חסרות תוכן ונטולות השראה מרוממת לתפילה. המפקח עיצב, בשיתוף עם המורה הערבי שלנו אסבר, ספר שירים חדש השומר על רמתה הגבוהה של מוזיקה כנסייתית גרמנית תוך שימוש בקוראל שלנו, אך מבלי לשלול את הלחנים הנאים באמת של שירים עממיים ודתיים.⁵⁵

מימוש התכנית לדחוק את הספרות הליטורגית האמריקנית מהזירה היה עדות מובהקת להתחזקות בית הדפוס הגרמני בארץ.⁵⁶ בשנת 1900 הופק חיבור אחר של תאודור, 'ספר קריאה בגרמנית עבור הכיתות הגבוהות של בתי ספר במזרח', ונקבע בכיטחון שהוא יישמש בבתי ספר גרמניים בפלשתינה, במצרים ובאסיה הקטנה.⁵⁷ בשנת 1903 הופק גם ספר דקדוק דו-לשוני, ראשון מסוגו, ללימוד השפה הגרמנית לערבים, פרי עטו של המורה הבכיר של המוסד אסבר דומט (E. Domet).⁵⁸

באותן שנים המשיכו לצאת לאור בבית הדפוס ספרים בעלי אופי מחקרי. אחד ממוריו החשובים של בית היתומים, המיסיונר לאונרד באואר (Bauer, 1856–1964),⁵⁹ פרסם בשנת 1896 את חיבורו הראשון, 'ספר לימוד להקניה מעשית של השפה הערבית (הספרותית והמדוברת)'. הספר חשף בפני הקורא הגרמני, ולראשונה בתולדות הארץ, את רזי הערבית הספרותית מול זו המדוברת בה.⁶⁰ חיבור זה היה צעד ראשון בדרכו של באואר להפוך לאחד מחשובי הפילולוגים של השפה הערבית של ארץ-ישראל (ראו בהמשך). בחיבורו השני, 'חיי יום יום בארץ התנ"ך', שיצא לאור בשנת 1903, רוכזו ממצאי פולקלור ואתרופולוגיה שאסף בסיורוי המקיפים בארץ ומתוך היכרותו את אנשיה למעלה מעשור (איור 7).⁶¹ הספר זכה להצלחה מידית ושימש שנים רבות אחר כך מקור חשוב במחקרו

55 SVSW, 32 (10.8.1896), pp. 4–5

56 בשנת 1890, בתחילת עיסוקו בדפוס, הביע שנלר הערכה, אם לא לומר הערצה, להישגי 'בית הדפוס הערבי' של האמריקנים בביירות. את דבריו פתח בקביעה: 'כל כתבי הקודש שמופצים ונקראים בסוריה, פלשתינה, מצרים וגם מסופוטמיה – מודפסים אצלם. עבודת המיסיון הפרוטסטנטי, הגרמני והאנגלי, תלויה לחלוטין בפרותו רבי הערך של מפעל אמריקני זה' (BAZ, 1890 [4], pp. 60–61).

57 SVSW, 54 (4.10.1900). על פרסום הספר ראו: *Deutsche Lesebuch für die oberen Klassen orientalischer Schulen* DB 35/302 p. 3; BAZ, 1900 (2), p. 22

58 BAZ, 1903 *Grammatik und Übungsbuch für Erlehrung der deutschen Sprache für Araber*. על פרסום הספר ראו: SVSW, 66 (12.2.03), pp. 6–7 (3), p. 48;

59 יליד נידרשטטן (Niederstetten), וירטמברג. היה בצעירותו מורה כפרי. לאחר לימודים ב'מיסיון של בול' נקלט בצוות 'בית היתומים הסורי', ולימים נשא לאישה את בתו של שנלר, מריה. בשנת 1899 קיבל מעמד של מורה בכיר, ושירת במוסד גם בימי המנדט. לאחר מעבר המוסד ללבנון, בשנת 1939, השתקע שם בכפר שמלאן. הוא נקבר בבית העלמין הצרפתי-הגרמני בביירות. הספר לזכרו ראו: BAZ, 1964 (4), pp. 6–16. לפרטים נוספים עליו ראו להלן, הערות 60–62, 88, 110; וכן: J. Eisler & A. Krauß, *Bibliographie der Familie Schneller*, Stuttgart 2006, p. 31

60 *Lehrbuch zur praktischen Erlernung der Arabischen Sprache [Schrift und Vulgärarabisch]*. על פרסום הספר ראו: BAZ, 1896 (1), p. 16; 1897 (2), p. 22. הודפס שוב בשנת 1901 בתוספת שבחים מגרמניה. ראו: BAZ, 1901 (1), p. 63 (3), p. 15; 1901 (3), p. 15; 1901 (3), p. 15; 1901 (3), p. 15; 1901 (3), p. 15

61 *Volksleben im Lande der Bibel*. על פרסום הספר ראו: BAZ, 1903 (3), pp. 47, 78. על פרסום מהדורה שנייה, בלייפציג, ראו: BAZ, 1904 (1), p. 15

האתנוגרפי הגדול של גוסטב דלמן (Dalman, 1855–1941).⁶² לסוגה ספרותית זו ניתן לצרף את ספרה של לידיה אינסלר (Einsler), בתו של שיק, 'פסיפס מארץ הקודש: תיאור כמה מנהגים ותפישות

עולם של האוכלוסייה הערבית בפלשתינה', שהודפס בשנת 1898.⁶³

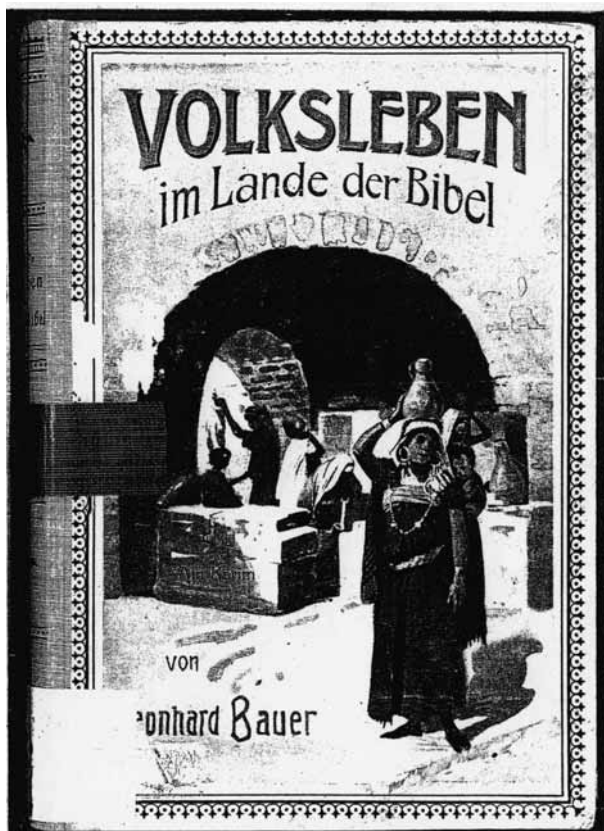
באקלים הרב תרבותי ששרר בעיר, שיתופי פעולה עסקיים בין בתי דפוס עדתיים לא היו אירוע נדיר,⁶⁴ אך מבחינת המיסיון הגרמני היה לשיתוף הפעולה הישיר שיצר עם גורמים מתקדמים בקהילה היהודית גם נופך מדיני רעיוני מסוים. בשנת 1901 מסר 'השליח מציון':

בבית הדפוס היה לנו צוות עובדים גדול ועבודה רבה במהלך הקיץ, ועלינו להודות על כך ליהודים. הפקנו עבורם כעת ספרים, לוחות שנה, דברי דפוס עם גלופה (שטנץ) ובצבעים מרהיבים – פריטים שהם שולחים למערב. בכך אנו נוטלים חלק צנוע בציונות, כי דברי הדפוס נשלחים כתעמולה לאינטרסים של היהודים, כדי שבני דתם הפזורים בגולה יפנו מבטם אל ארץ הקודש הגשמית.⁶⁵

לעניין זה תרגם אז שנל את דו"ח המושבות היהודיות שחיבר אברהם משה לונץ, ופרסם אותו ברבעון המוסד עבור קוראיו בגרמניה.⁶⁶

בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים הפך המפעל לדפוס אזורי: הוא קיבל הזמנות מיפו ומחיפה וגם מביירות ומאלכסנדריה הרחוקות⁶⁷ ולעתים ממקומות מרוחקים יותר. בשנת 1901 למשל

הודפסו בו חיבורים לצרכים קולוניאליים ומיסיונריים מדאר-אסלאם, בירת המושבה מזרח-אפריקה-

איור 7: 'חיי יום יום בארץ התנ"ך', כותרת חיבורו השני של לאונרד באואר. בשער הספר המעיין בעין-כרם

62 G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palästina*, I–VII, Gutersloh 1928–1934.

63 למעלה ממאה הפניות לחיבוריו של באואר. בין השאר הפנה למאמריו שפורסמו בכתב-העת ZDPV בשנים 1898–1918. במבוא לכרך הרביעי והחמישי הודה דלמן לבאואר אישית על עצותיו. ראו גם: ח' גורן, 'לכו חיקרו את הארץ': המחקר הגרמני של ארץ ישראל במאה התשעה עשרה, ירושלים 1999, עמ' 194–198; J. Männchen, *Gustav Dalman als Palästinawissenschaftler in Jerusalem und Greifswald 1902–1941*, Wiesbaden 1993, pp.13, 222–227

64 *Mosaik aus dem heiligen Lande: Schielerung einiger Gebräuche und Anschauungen der arabischen Bevölkerung Palästinas*, 1898 (1), pp. 4–5.

65 במבוא הקדישה המחברת את רווחי המכירה ל'בית היתומים הסורי' ולבית היתומים האוונגלי בבית-לחם. לפרסום קטע מהספר ראו: BAZ, 1898 (1), pp. 4–5.

66 למשל לקראת מועדי עלייה לרגל סייעו בתי דפוס יהודיים לאלו הנוצריים להפיק כרטיסי ברכה וחומר צלייני אחר לתיירים. ראו: סג'ל-יויס (לעיל, הערה 9), עמ' 164.

67 BAZ, 1901 (3), p. 45
BAZ, 1902 (2), p. 29

68 SVSW, 57 (22.4.1901), p. 7
BAZ, 1928 (2), p. 343

הגרמנית (Deutsch Ostafrika, טנזניה דהיום). החיבור הראשון היה מילון ייחודי, 'השפה הסוהילית', והשני היה 'מדריך מעשי לקריאה וכתובה בערבית'. מחברם היה איש המנהל הקולוניאלי הגרמני סלימאן דומט (S. Domet) הערבי, אחיו של אסבר מירושלים שהוזכר לעיל.⁶⁸ בתחילת המאה העשרים הוחלט בקלן לקדם את המפעל לדרגה הטכנולוגית הגבוהה ביותר האפשרית בזכות המוניטין שצבר כמפעל האמין ביותר בעיר ('עמידה בלוחות זמנים') ובשל רווחיו הנאים.⁶⁹

בית הדפוס כמפעל ממונע, 1903–1914

הכנסת מנוע (4 כ"ס, נפט, תוצרת 'דויטץ' |Deutz|) למתחם שנלך בשנת 1903 שדרגה את מפעליו המובילים של המוסד: הנגרייה ובית הדפוס. מבנה הסדנאות עוצב מחדש, הוקצה בו חדר מרכזי למנוע, וזה הפעיל – באמצעות רצועות עור ארוכות – את 'מכונות הקצה' שניצבו בחדרים מרווחים מצדיו.⁷⁰

בשנת 1905 פעלו בבית הדפוס שתי מכונות דפוס חדשות מטיפוס 'טיגל' (Tiegeldruckpresse) להפקות מעולות של ספרים,⁷¹ שתי מכונות דפוס מהירות⁷² ומכונת דפוס מודרנית לכתב ברייל (Blindendruckpresse);⁷³ תצלום מיוחד הציג בגאווה את בית הדפוס ועובדיו בשנה ההיא (איור 8).⁷⁴ בשנת 1907 נוספה למפעל מכונת סטראוטיפ (Stereotyp-maschine), רכיב מודרני שהפיק אימהות

68 BAZ, 1901 (4), p. 58; דומט תואר: 'מורה בית ספר, דרגומן של הממשל הגרמני, מורה לשפה הסוהילית של חיל המצב בדאר-אל-סלאם, יועץ משפטי למזרח-אפריקה הגרמנית'. הגרמנים כבשו את המושבה בשנת 1887, ובשנת 1891 עבר ניהולה בזיכיון ל'חברה הגרמנית של מזרח-אפריקה'. החברה, מתוך רצון בקולוניה רווחית ויעילה, איישה את דרגי המנהל הנמוכים והבינוניים במשכילים מקומיים וקבעה את הסוהילית (ולא הערבית) כשפה הרשמית באזור.

69 SVSW, 57 (22.4.1901), p. 7; כבר בשנת 1896 הודרו 'השליח מציון' לרווח שבתוך עשור הפך המפעל לאחד מהטובים בארץ. ראו: BAZ, 1896 (4), p. 68.

70 לשרטוט התמורה הארכיטקטונית ראו: SVSW, 67 (8.5.1903), pp. 8–9. המדפיס היהודי לוי הקדים ורכש מנוע קטן בשנת 1895. ראו: סג'לייסי (לעיל, הערה 9), עמ' 130. על הפרנציסקנים חסר מידע.

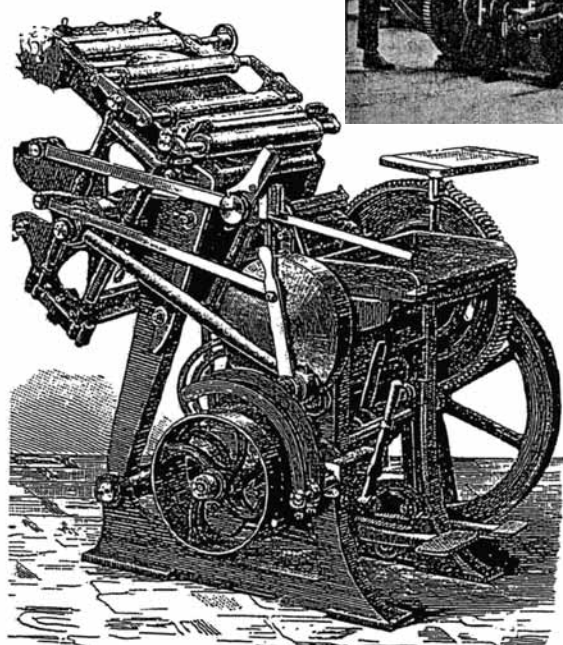
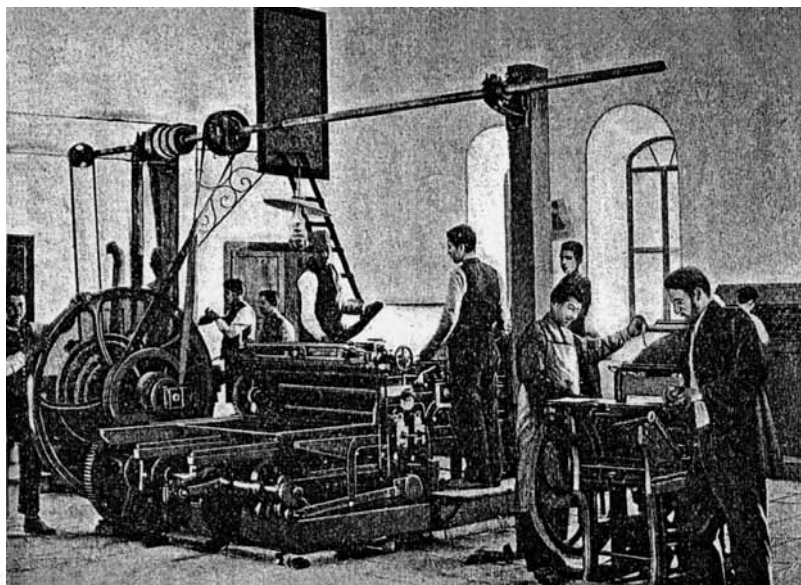
71 במכונת הדפוס 'טיגל' (באנגלית Platen Press), פיתוח מאמצע המאה התשע-עשרה, מונף מגש גיליון הנייר ממצב אופקי ונלחץ אל לוח סדר הניצב אנכי וסטטי, וגלילי דיו נעים בתיאום בין הלוחות. מכונה זו נחשבה קלה לתפעול מידי ולתחזוקה והניבה תוצאות מעולות להפקות מסחריות בגיליונות נייר קטנים (עמודים ששטחם עד 17.5×25 ס"מ) וגם בגיליונות כפולים ('פלקט'); במאה העשרים נוסף למכונה הפיתוח המכריע שהפך את עבודתה לאוטומטית לחלוטין: מערכת לחץ אוויר ('פטמות יניקה') להזנת הנייר. בעקבות זאת גדל קצב העבודה פי ארבעה מזה של מכונות שהוזנו ידנית. מכונות 'טיגל' נפוצו בכל בתי הדפוס בעולם עד שלהי המאה העשרים. שמה העממי בארץ, עד היום, הוא מכונת 'הידלברג', על שמו של יצרן מפורסם מגרמניה. ראו: שטיבנר (לעיל, הערה 47), עמ' 153–154; 'printing', Encyclopaedia Britannica²¹, XVIII, London 1953, p. 500; 'Buchdruckkunst', Brockhaus' Konversations-Lexikon¹⁴, III, Leipzig 1894, p. 662.

72 מכונת הדפוס הישנה נמכרה בעיר ובמקומה נרכשה חדשה מדגם 'ליליפוט' (Liliput), גם היא מתוצרת מפעל 'יוהניסבורג'. ראו: BAZ, 1928 (2), p. 343.

73 SVSW, 79 (13.7.1905), p. 12; BAZ, 1906 (2), p. 28; SVSW, 71 (11.2.1904), p. 3; כתבי הברייל מצויים ב-LKAS, בחטיבה K8, ללא סימון.

74 L. Schneller, Tröstet Jerusalem! Köln 1906, p. 84. חוברת בעלת כותר זהה הודפסה בעיר מינסטר באותה שנה, ובה הופיע תצלום מזווית אחרת. ראו: שם, עמ' 43.

איור 8: בית הדפוס של שנל, 1905 (בחזית – הפקטור חליל עבדאללה) מימין: מכונת הדפוס 'טיגל', באמצע: מכונת הדפוס המהירה, משמאל: מערכת ההנעה, מאחור מימין: שולחן סדר. כל העובדים לובשים בגדים אירופיים למטה: מכונת הדפוס 'טיגל'

(מטריצות), לאמור שכפול מדויק של סדרי דפוס על קרטון רך. למכונה זו היו שלושה יתרונות חשובים: היא אפשרה לשגר גיליון להדפסה בבתי דפוס מרוחקים שהיו סמוכים למרכזי הפצה באירופה – וכך להוזיל את מחיר השיווק; היא אפשרה שימור נוח של מהדורת מקור לצורך הפקות חוזרות, וכך שחררה את לוח הסדר לעבודות אחרות. מכונה זו הייתה בארץ בעת ההיא רק אצל שנל.⁷⁵ בשנת 1908 הגיעה מכונת דפוס 'טיגל' שלישית ואחריה גולת הכותרת: מכונת דפוס מהירה גדולה.⁷⁶ במקביל הגיעו מכונת כריכה (Buchbindereimaschine) ומכש החלקה (Glättpresse) מודרניים, ובעקבות זאת

75 SVSW, 98 (9.6.1908), p. 7; BAZ, 1908 (2-3), p. 22 עד אז נהגו מדפיסים להכין אימהות באורח ידני אטי ומסובך: הניחו נייר רטוב על לוח הסדר, חבטו בו במברשות עד להתבלטות תבנית האותיות עליו והעבירו אותו לייבוש. מספר שנים אחר כך מסר מקור יהודי: 'בעשיית אמהות לא טיפלו עדיין היהודים ורק בבית היתומים הסורי שנלר הייתה להם מכונה כזאת ואף מומחה לרבר' (סג' ל'וייס ולעיל, הערה 9, עמ' 127, 161). דפוס לוי היה הראשון במגזר היהודי שרכש את המכונה, וכאשר רכש אותה אליעזר בן-יהודה, ערב מלחמת העולם הראשונה, הוא פרסם בעיתונו הודעה מאירת עיניים: 'התקבלו אותיות חדשות בעברית, צרפתית ובערבית. מכונת הסטריאוטיפ החלה עבודתה'. ראו למשל: האור, לב, ב (כ"ג בתמוז תרע"ד), עמ' 8. לפרטים טכניים ראו: 'Stereotypie', Brockhaus' Konversations-Lexikon¹⁴, XV, Leipzig 1903, p. 326; 'Stereotyping', Encyclopaedia Britannica²¹, XXI, London 1953, p. 398

76 SVSW, 101 (2.2.1909), p. 6; BAZ, 1928 (2), p. 343 (Rockstroh-) (Schneider) מדרזדן-היינאו (Dresden-Heidenau). מכונת הדפוס הישנה שהוחלפה נמכרה ליהודים בעיר. מקור עברי

נבנה ביתן עזר נוסף למפעל.⁷⁷ עוזרו הערבי של רב אומן הדפוס הוחלף בגרמני, וחניך ארמני מצטיין נשלח לוורטמברג להשלים הסמכה לרב אומן בכריכה.⁷⁸ בהיעדרו הועסק בכריכה אחד המורים הגרמנים במוסד, ובעתות לחץ 'גויס יהודי מהעיר'. בפרוטוקול ההנהלה בקלן נרשם אז ש'כל מי שרוצה עבודה סולידית בירושלים פונה לבית הדפוס שלנו'.⁷⁹ לחציו של תאודור שנלר על ההנהלה בקלן להמשיך לשדרג את בית הדפוס לאור עומס העבודה הגואה בירושלים נמשכו ללא הרף עד מלחמת העולם.

מגוון העבודות גדל מאוד. כל מוצרי הדפוס שהיו דרושים לתפקודם של בתי הספר האוונגליים הופקו אצל שנלר – חיבורים ליטורגיים, חומרים פדגוגיים ואמצעים מנהליים – ומקצת ספריו שימשו את הטמפלרים.⁸⁰ בין המוצרים החדשים בלט צמד ספרים מעודכן של מזמורי דת דו-לשוניים – פרי עמלו של תאודור שנלר – הפעם עם תווי מוזיקה, שיצאו לאור בשנת 1905. הפקת גיליונות תווים, מהמשימות המסובכות ביותר בעולם הדפוס דאז, גילמה את הרמה המקצועית הגבוהה שאליה הגיע המפעל.⁸¹ בשנת 1912 נוספו על אלה ספרי הוראה וקריאה לעיוורים בשפה הערבית (ואפילו בגרמנית, 'לפי בקשה מיוחדת של הילדים').⁸² בשנת 1907 תורגמה לערבית הביוגרפיה 'האב שנלר', שחיבר בנו לודוויג, ותוכנן להפיצה לחניכים המבוגרים ולמתעניינים.⁸³

תחום ההפקה של כתבי-עת גרמניים התרחב. הדפסת 'השליח מציון' הגיעה בשנת 1910 לשיא חדש של 20,000 גיליונות לרבעון, ותפוצתו התפשטה לקהילות תומכות בארצות-הברית, אוסטרליה,

דיווח שהמכונה שנרכשה משנלר, בשנת 1909, ביססה את הופעתו של העיתון העברי החדש 'חרות' בשנה היא. כתב-העת נועד לשמש את הציבור הספרדי כמשקל נגד 'הצבי' של אליעזר בן-יהודה. ראו: סג'ל-יויס (שם), עמ' 134; 'י' לנג, דבר עברית! חיי אליעזר בן-יהודה, ב, ירושלים תשס"ח, עמ' 630-631, 738; ג' קרסל, תולדות העיתונות העברית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ד, עמ' 108-111.

77 על מכונת הכריכה ומכשש ההחלקה ראו: SVSW, 91 (11.12.1906), p. 7; BAZ, 1905 (2), p. 20; 1906 (2), p. 25; SVSW, 98 (9.6.1908), p. 6; למיקום המכונה החדש ראו: גורדון, מתחנת מיסיון לשכונה (לעיל, הערה 2), עמ' 95.

78 הארמני קריקור מליקיאן (Melikjân) הוכשר במוסדות בודלשווינג (Bodelschwing) בבית-אל ליד בילפלד (Bethel bei Bielefeld). עקב מלחמת העולם הראשונה נמנע ממנו לשוב ארצה. ראו: SVSW, 99 (20.7.1908), p. 6; 113; (2.2.1911), p. 9; 134 (8.7.1914), p. 7.

79 SVSW, 79 (13.7.1905), p. 9.

80 ג' דקל וג' טלמן, 'חינוך ומסגרות חינוכיות במושבות היהודיות והטמפלריות הכפריות בשלהי התקופה העות'מאנית', דור לדור, לה (תש"ע), עמ' 18.

81 *Evangelisches Gesangbuch: Geistliche Lieder ausgewählt insbesondere für den Gebrauch bei Haus-Gottesdiensten* (Textbuch), Jerusalem 1905; *Melodienbuch für das Gesangbuch des Syrischen Waisenhauses Jerusalem* (Noten mit Texten), Jerusalem 1905.

82 SVSW, 125 (9.12.1912), p. 6. לאזכור הספרות לעיוורים ראו: BAZ, 1910 (2), p. 24. אורח במוסד דיווח כי ראה את החניכים המזרחים קוראים במהירות רבה בקצות אצבעותיהם את הסיפור 'צינצנדרוף והשודרים' (Zinzendorf und die Räuber) וסיפור נוסף. ראו: L. Schneller, *Wünschet Jerusalem Glück!* Leipzig 1911, p. 40.

83 SVSW, 95 (3.8.1907), p. 9; L. Schneller, *Vater Schneller: ein Patriarch der Evangelischen Mission im Heiligen Land*, Leipzig 1898. הביוגרפיה זכתה למוניטין והורפסה בגרמנית בחמש מהדורות. היא תורגמה לערבית בידי מורה המוסד אליאס חדאד בשם 'אלאב שנלר' (ألاب شغلر), לאחר קיצוצי טקסט מסוימים שערך תאודור שנלר 'כדי להתאימו לפרסום בתורכיה'. שנה אחר כך, בשנת 1908, החליטה ההנהלה בקלן להדפיס גם את הרו"ח השנתי הקבוע של המוסד בשפה הערבית, כדי לחזק את הקשר עם הצעירים הנוצריים בירושלים. ראו: SVSW, 98 (9.6.1908), p. 11.

רוסיה ושוודיה;⁸⁴ משנת 1905 הופק אצל שנל הרבעון של 'אגודת ירושלים מברלין', 'דפים אוונגליים מבית-לחם', שנועד לקהילותיה בארץ;⁸⁵ הביטאון של 'אגודת גוסטב אדולף' (Gustav-Adolf Verein), 'גרמני אוונגלי בנכר', הופק אצל שנל משנת 1906 עד 1910;⁸⁶ בשנים 1908-1911 הופקד שנל על הפקתו של 'כנסיה גרמנית במזרח', עיתון של הקהילות האוונגליות הגרמניות במזרח הים התיכון – 'ירושלים, יפו, חיפה, ביירות, אלכסנדריה, קהיר, סלוניקי ואיזמיר';⁸⁷ הטמפלרים הארץ-ישראלים הצטרפו ללקוחות המפעל בשנת 1912, כאשר הפך ביטאונם ה'ורטה' לשבועון, ושמו הוחלף ל'שבועון ורטה הירושלמי'.⁸⁸

במקביל נכתבו והודפסו במפעל של שנל חיבורי עזר למתעניינים במזרח. בשנת 1908 פרסם באואר 'שיחון ללימוד ערבית מדוברת פלשתינאית לגרמנים',⁸⁹ ושנה אחר כך הופיע ספרו 'השפה הערבית הפלשתינאית', פרי עשרים שנות מחקר, ושנחשב כיום מקור קלטי לתולדות שפה זו.⁹⁰ בשנת 1904 הודפס ספר עזר לחישוב שערי המרת מטבעות, מידות ומשקולות בגרמנית.⁹¹ לטובת דוברי האנגלית הופק בשנת 1909 'מדריך ללימוד עצמי של ערבית פלשתינאית', שחיברו הנס ה' שפור (Spoer) מבית הספר האמריקני לארכאולוגיה בירושלים ואליאס נסראללה חדאד (E.N. Haddad), 'מורה בבית היתומים הסורי'.⁹²

84 שנל (שם), עמ' 39; 343. BAZ, 1928 (2), p. 343; 39. לאחר מלחמת העולם הראשונה עברה הפקת הביטאון לקלן. Evangelische Blätter aus Bethlehem. על פרסום הביטאון ראו: (2), 1909 (2), p. 45; (2), 1907 (2), p. 20; BAZ, 1905 (2), p. 20. עד מלחמת העולם הראשונה הופץ הביטאון בכל הארצות דוברות הגרמנית ובאמריקה. לקורותיו ראו: פרסטר (לעיל, הערה 38), עמ' 99.

86 Deutsch-Evangelisch im Auslande. הירחון הופיע אצל שנל בשנים 1906-1910. לאזכורו לראשונה ראו: BAZ, 1907 (2), p. 45. (3). 'אגודת גוסטב אדולף' נוסדה בלייפציג בשנת 1832 ותמכה בקהילות הגרמניות האוונגליות (לא טמפלריות) בירושלים, חיפה ויפו. ראו: פרסטר (שם), עמ' 117. בשנת 1910 הפסיק שנל את ההפקה לאחר שהמומין, הפרובסט בוסמן (Bussmann), שב לגרמניה והותיר אחריו חובות לבית הדפוס. ראו: BAZ, 1910 (2), p. 8; SVSW, 105 (29.11.09), p. 8; BAZ, 1910 (2), p. 30.

87 Deutsche Kirche im Orient. הרפסת כתב-העת האזורי הופסקה בשנת 1911 עקב חובות כבדים שלא שולמו לבית הדפוס. שנל תבע את הכנסייה המרכזית בברלין (1), מיוזמות העיתון, ופוצה חלקית. הוא הלך שאצל הלקוחות המזרחיים ('הלא מהימנים') נקט תמיד זהירות ודרש תשלום במזומן, אך דווקא אצל גורמים מכובדים מבית מצא שוקת שבורה. לפרשה כולה ראו: 128; 15; 126 (24.2.1913), pp. 5-6; BAZ, 1909 (2), p. 20; SVSW, 117 (11.9.1911), pp. 5-6; 136 (15.11.1914), p. 6; 134 (8.7.1914), pp. 6-7; W. Hertzberg, Jerusalem: (9.6.1913), pp. 6-7; 134 (8.7.1914), p. 6; 136 (15.11.1914), p. 14. Geschichte einer Gemeinde, Kassel 1965, p. 71.

88 Jerusalem. על פרסום הביטאון ראו: BAZ, 1913 (2), p. 23; SVSW, 100 (19.11.1908), p. 4; BAZ, 1913 (2), p. 23. הודפס אצל שנל עד 1917. בכותרת הגיליון הופיע, בערבית, שמו של חליל עבדאללה כעורך אחראי. עיתון עברי הסביר שכתב-העת הטמפלרי יגן על ענייניהם של הגרמנים בארץ, יחזק את האיכרים הגרמנים ויעודדם [...] כך מגינים הגרמנים על ענייניהם' (האור, ג, יד 'וד' בחשוון תרע"ב), עמ' 3. הטמפלרים פתחו בית דפוס עצמאי רק בימי המנדט הבריטי. BAZ, 1909 (1), p. 15; 1909 (3), pp. 47-48. Hilfsmittel zur Erlernung der arabischen Umgangssprache Palästinas für Deutsche. על פרסום הספר ראו: BAZ, 1909 (1), p. 15; 1909 (3), pp. 47-48.

90 Das Palästinische Arabisch: Die Dialekte des Stadters und des Fellachen [Grammatik, Übungen und Chrestomathie]. הספר הודפס גם במספר מהדורות בגרמניה בצירוף שבחים מאת דלמן. ראו: BAZ, 1909 (4), p. 63. ספר זה תרם את הבנת היסוד המורדנית ברבר חלוקת השפה הערבית המקומית לשלושה ניבים: עירוני, כפרי וברדווי. תודתו לפרופ' סימון הופקינס מהחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית בירושלים על המידע שמסר לי על תרומתו הפילולוגית החשובה של באואר. ראו גם לעיל, הערות 59, 61, 62 ולהלן, הערה 112.

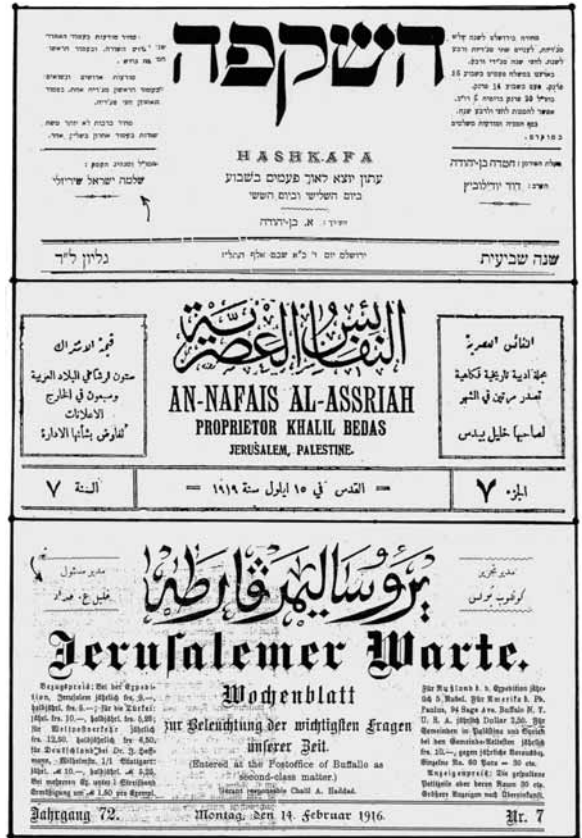
91 BAZ, 1905 (2), p. 20

92 Manual of Palastinean Arabic for Self-instruction. על פרסום הספר ראו: BAZ, 1909 (1), p. 15; 1909 (3), p. 48

ביטול חוקי הצנזורה העות'מאנית בקיץ 1908 הכניס לשוק הרפוס משתתפים ערבים חדשים,

אך הללו לא התקרבו ברמתם לרפוס הגרמני.⁹³ בהקשר זה בולטת העובדה שהביטאון הספרותי הערבי החשוב ביותר בארץ אז, 'א-נפא' אל-עצריה' (האוצרות המודרניים), בעריכת ח'ליל בידס (H. Bedas), הודפס אצל שנלר. בידס, יוני-אורתודוקסי וחינך המיסיון הרוסי, כבר התמחה בתרגום סיפורי פושקין וטולסטוי לערבית ופרסמם בכיירות ובמצרים. בשנת 1910 עבר מחיפה לירושלים ובהר ב'מטבעת דאר אל-איתאם', כפי שכונה המפעל של שנלר כפי הערבים, להפקת הירחון – ואחר כך השבועון – שערך, ושאף נשלח לפזורה הערבית באמריקה (איור 9).⁹⁴ קשר הדוק יותר היה למיסיון הגרמני עם יהודים משכילים בירושלים, 'היהודים המודרנים' כהגדרתו. באמצע שנת 1903 דיווח 'השליח מציון' על תחילת הדפסתו של ביטאונו המחדש של אליעזר בן-יהודה:

אנו מדפיסים בין היתר הרבה בעברית. היהודים המקומיים רוצים הרי להפוך את השפה העברית לשפה חיה, לכן מדפיסים בה הרבה, ויש לה גם קוראים רבים. לשם כך מודפס גם השבועון העברי (אשר איננו עושים לו את הסדר אלא רק את ההדפסה). שם השבועון 'השקפה' HASCHKAWA (כך!), והוא בעל תפוצה של 500-800 גיליונות, והללו מחפשים קוראים לא רק כאן אלא אף בחוץ לארץ.⁹⁵

איור 9: שלושת כתבי-עת שהודפסו בדפוס שנלר בשלוח שפות: 'השקפה', 'א-נפא' אל-עצריה' והשבועון הטמפלרי 'ורטה הירושלמי'

93 על המחנק שגרמו חוקי הצנזורה ראו: BAZ, 1900 (1), p. 6. ביטול חוקים אלה הביא לפרץ של פעילות עיתונאית ערבית בארץ, שהובילו ערבים מרקע יוני-אורתודוקסי. עד שנת 1908 היו למגזר זה שני בתי דפוס ערביים בלבד ('אלונסו' ו'חנניה') ועיתון רשמי אחד, אך כעבור שנה נפתחו בתי דפוס חדשים והם אפשרו להפיק עיתונים (שלושה בירושלים, שניים ביפו ואחד בחיפה). עד מלחמת העולם הראשונה נוסדו עוד ארבעה עיתונים ביפו, והיא הפכה למרכז הדפוס הערבי בארץ. חשוב לציין שבשנת 1908 היו גם שני בתי דפוס ערביים מסחריים טהורים, שהיו פתוחים לציבור הרחב: 'בסילה אלג'ידה' (B. Jada) בחיפה ו'שיהאדה ג'ירוס זנאירי' (S.J. Zananiri) בירושלים. ראו: BAZ, 1909 (1), pp. 6-7; ד' קושניר, "קדסי שריף"/"אליקדס א-שריף": העיתון הרשמי של מחוז ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית, קתדרה, 129 (תשרי תשס"ט), עמ' 70-73; A.A. Musallam, 'Arab Press, Society and Politics', *Al-Liqa Journal*, 25 (2006) (at the end of the Ottoman Era). ראו מאמר זה במלואו: <http://admusallam.bethlehem.edu/publications/ra.htm> (1 בספטמבר 2009)

94 *an-Nafis al-Assriah*. על פרסום הביטאון ראו: BAZ, 1903 (3), p. 23. על בידס ראו: ש' גל-און ו' ספרן, אומנויות הרפוס בחיפה: דורות מספרים: מאה שנות דפוס בחיפה (1904-2004), חיפה תשס"ה, עמ' 60-62; 'ה' יהושע, תאריח' א-צחאפה אל-ערביה פי אלעהד אלעת'מאני, ירושלים 1974, עמ' 98-92; A. Ayalon, 'The beginnings of Publishing in pre-1948 Palestine', סדרגורב (לעיל, הערה 10), עמ' 75-76; ב' אבו-מנה, 'מקומה של ירושלים בהתעוררות התרבותית הערבית בפלסטין', ברטל וגורן (לעיל, הערה 5), עמ' 361-363. שנלר לא הרחיק בנושא שירותיו למשכילים ערבים, אך הזכיר בשנת 1912 שמודפס אצלו ירחון בערבית. ראו: BAZ, 1913 (2), p. 23.

'השקפה', במהדורת השנים 1908-1902, יועד בעיקרו לקהל הארץ-ישראלי.⁹⁶ משנת 1903 החל להתפרסם פעמיים בשבוע, הפקתו נמסרה למדפיס היהודי שלמה ישראל שיריזלי, וזה עסק בכך עד שנת 1908.⁹⁷ בשנים הללו הזכיר תאודור שנלר את כתב-העת היהודי בקביעות, עדות לשתוף הפעולה בין המדפיסים.⁹⁸

תרומה חשובה אחרת של המיסיון הייתה להפקת מילונו של אליעזר בן-יהודה. בקיץ 1907 חתמה אשת הבלשן על הסכם לחמש שנים עם ההוצאה לאור הברלינאית 'לנגנשיידט' (Langenscheidt) בנוגע לאופן הפקתו של החיבור. כתב על כך יוסף לנג, חוקר תולדות בן-יהודה:

איור 10: שני בלשנים שהסתמכו על בית הדפוס של שנלר: אליעזר בן-יהודה עם רעייתו חמדה (למעלה), וחוקר השפה הערבית הפלסטינית לאונרד באואר עם רעייתו מריה שנלר ובתם

על פי החווה עם לנגנשיידט, היו צריכים להעביר אליהם מידי חודש כחודש חוברת בת 48 עד 52 עמודים, ובמשך שנה תריסר חוברות, המצטרפות לכרך אחד [...] כל חוברת הייתה מוגהת שבע פעמים ורק אחרי ההגהה האחרונה, אותה ערך אב"י בעצמו, הייתה החוברת מובאת לבית המלאכה הגרמני של שנלר (היחיד

96 על מקומו של 'השקפה' ברצף עיתוניו של בן-יהודה ראו: ג' ירדני, העיתונות העברית בארץ ישראל 1863-1904, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 268-275; ע' אלדע, 'העיתון היומי הראשון בארץ ישראל: "הצבי"-האור" 1908-1914', קשר, 37 (2008), עמ' 9-32; על חשיבות 'השקפה' במאבק התרבותי ביישוב היהודי ראו: לנג (לעיל, הערה 76), עמ' 419-607.

97 על גרסתו הראשונה של כתב-העת (1896-1898) לא מסר שנלר דבר. לאחר שבשנת 1902 חידש 'השקפה' את פניו, מכר בן-יהודה את ציוד הדפוס שלו לשיריזלי, והודעה בעניין נמסרה בכותרת הראשית של גיליון 24 (27.3.1903). מהרגע שהוא הזכיר שנלר את חלקו בהפקת העיתון. מקור יהודי אישר שהעיתון נערך וסודר בבית הדפוס של שיריזלי וטרגן בשכונת מחנה-יהודה, אך הודפס בדפוס שנלר הסמוך. ראו: א' גרובר, 'מזכרונותיו של מדפיס ירושלמי', ח' מילקוב (עורך), עושי כל המלאכה: שבעים שנה להתאחדות בעלי מלאכה ותעשייה זעירה בירושלים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 41. על שיריזלי ראו: קרסל (לעיל, הערה 76), עמ' 95.

98 לאזכור כתב-העת ברו"ח השנתיים של המיסיון ראו: BAZ, 1904 (2), p. 22 (הוגדר כ'שבועון עברי'); 1905 (2), p. 20 ('שבועון עברי עבור בית דפוס יהודי'); 1906 (2), p. 25 ('חיבור עברי'); 1907 (3), p. 45 ('העיתון היהודי "השקפה"'); 1908 (2-3), p. 22 ('כתב-עת עברי'). השמות בן-יהודה או שיריזלי לא הוזכרו מפורשות, וממילא לא נמצא תיעוד על אופן התקשרות הגרמנים עם לקוחות. יצוין שעד מלחמת העולם הראשונה גדל מספר בתי הדפוס היהודיים בירושלים לשלושה-עשר, אך הם לא היו בני תחרות מבחינה טכנולוגית לדפוס המיסיון. ראו: 'בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 538-544; י' כץ, 'זימות יהודית בתעשייה ובמסחר 1900-1917', י' קולת (עורך), תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, ב, ירושלים תשס"ג, עמ' 330-332. דלותו הטכנולוגית של הדפוס היהודי הייתה אחד הגורמים לאי הצלחתו של הסופר י"ח ברנר לגבש מרכז ספרותי עברי בשנים 1909-1923, כפי שציין הוא עצמו. ראו: ז' שביט, 'התגבשות המרכז הספרותי בארץ ישראל בתהליך ההתמסדות של החברה היישובית', קתדרה, 16 (תמוז תש"ם), עמ' 219-220.

בארץ] (ההדרגה שלי) ושם היו מכינים 'אָמְהוּת' בשביל ההוצאה בברלין. שם הוקצה לחומר חדר מיוחד ומאובטח כראוי, ומזכיר מיוחד התמנה על ידי החברה בכל ענייני המילון, הרפסתו והפצתו.⁹⁹

תהליך זה תואר במדויק גם בפרוטוקולים של אגודת המיסיון בקלן ובביטאונה.¹⁰⁰ הוא נמשך עד מלחמת העולם הראשונה, ובסיומו הופקו חמשת כרכיו הראשונים של המילון הידוע, היחידים אותם ראה בן־יהודה בחייו. במשך עשר שנים, משנת 1903 עד 1913, נשען אפוא מפעלו העיתונאי והפילולוגי־הציוני של מחיה השפה העברית על הטכנולוגיה המשוכללת של דפוס המיסיון הגרמני.

בית הדפוס של שנלר היה היחיד באזור שניהל מגמת חינוך מקצועי לדפוס מודרני, ומשנת 1905 החלו בוגריה לקבל דיפלומה מקצועית מוכרת בגרמניה.¹⁰¹ מספר המתלמדים בבית הדפוס הגיע בשיאו לשבעה־עשר בשנה, וגם מספר שוליותיו – הדרג המקצועי הגבוה יותר – הלך וגדל. בסיכומים שהציג המוסד בשנת 1910, לכבוד חג יובלו, נמנו בין בוגריו שלושים ושניים מדפיסים. הללו נחשבו בעלי מקצוע איכותיים ומצאו עבודה בנקל, גם בגרמניה.¹⁰² המפעל היה גם מגדולי המעסיקים בענף הדפוס בירושלים.¹⁰³

ערב מלחמת העולם הוגדר מפעל המיסיון – גם על ידי גורמי חוץ – אחד משני בתי הדפוס הטובים בארץ, אם לא הטוב שבהם.¹⁰⁴ הוא הדפיס בארבע שפות (גרמנית, ערבית, אנגלית וצרפתית), היה רווחי, ומרבית עבודתו הייתה ללקוחות חוץ.¹⁰⁵

99 לנג (לעיל, הערה 76), עמ' 716.

100 בפרוטוקול ההנהלה בקלן נכתב: 'מכונת הסטראטיפ פועלת לא רק עבור "השליח מציון" [...] אלא גם להזמנות גדולות היקף אחרות. אנו מבצעים בין היתר גם עבודות סטראטיפ לחומר לימוד עברי־גרמני שמודפס ויוצא לאור אצל טוסאך־לנגנשיידט (Toussaint-Langenscheidt) בברלין. את הסדר [Satz] המוכן אנו מקבלים מבית דפוס יהודי' (SVSW, 98 [9.6.1908], p. 6). רבעון המוסד דיווח אף הוא שמכונת הסטראטיפ 'משמשת לחוברות ללימוד עברית מודרנית שחוברו על ידי מלומד יהודי מקומי ומיועדות לצאת לאור בברלין' (BAZ, 1908 [2-3], p. 22). על המכונה ראו לעיל, הערה 75.

101 לימודי הדפוס והכריכה שפתחה החברה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים 'ליהודים מבוגרים בבית המלאכה שלה בירושלים (ראו לעיל, הערה 7) היו בטלים בשישים בהשוואה למפעלו של שנלר ואת בוגרי מסגרת זו ניתן היה למנות על כל יד אחת. ראו אזכורים בודדים בדו"חות השנתיים של הארגון (Annual Reports, 1885, p. 96; 1891, p. 97; במגזר היהודי נפתחה מגמת חינוך דפוס לנערים רק בשנת 1946, ישישים שנה (!) לאחר פתיחת המגמה אצל הגרמנים. ראו: אוליפקי (לעיל, הערה 14), עמ' 249.

102 לנתונים סטטיסטיים ראו: BAZ, 1910 (2), p. 23; על איכות הבוגרים ראו: SVSW, 113 (2.2.1911), p. 7.

103 בשיא, בשנת 1909, עבדו בו עשרים וארבעה עובדים. מרשימת המועסקים בבתי הדפוס היהודיים מתברר שהיחיד שהעסיק יותר מעשרים עובדים היה 'דפוס לוי ושות', בשנת 1895. ראו: נ"ד פריימן, ספר הזיכרון הירושלמי: רשימה מפורטת מרכושנו הרוחני והחומרי בירושלים, א, ירושלים תרע"ג, עמ' 94. על הדפוס הקתולי חסר מידע. יצוין שריבוי פועלים אינו מעיד בהכרח על רמתו הטכנולוגית של מפעל.

104 מודרך תיירים עברי סיכם: 'בתי הדפוס הנמצאים כעת בירושלים רובם בידי היהודים. אבל בתי הדפוס המשוכללים נמצאים בידי הנוכרים, במנזר הפרנציסקאנים [...] ובבית היתומים הסורי. בבתי הדפוס היהודיים מורגש החיסרון באותיות חדשות [...] ובדיעת עבודה מודרנית משוכללת' (ק"א זוטא ול' סוקניק, מודרך לירושלים וסביבותיה 1920, ירושלים 2001 [ירושלים תר"ף], עמ' 176). א' רופין, בסקירתו את הפוטנציאל הכלכלי של פלשתינה, כתב: 'בתי דפוס יש בכל הערים הגדולות. החשובים ביותר הם אלה של הפטריארכיה הלטינית ושל המיסיון הגרמני (שנלר) בירושלים' (A. Ruppini, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, Berlin & Wien 1920, p. 211); מקור אחר כתב: 'שני בתי הדפוס הגדולים ביותר שייכים למיסיון הגרמני (שנלר) ולפטריארכיה הלטינית' (ד' בן־גוריון וי' בן־צבי, ארץ ישראל בעבר ובהווה, תרגם ד' ניב, בעריכת מ' אליאב וי' בן־אריה, ירושלים תש"ס, עמ' 134 [הספר פורסם במקור ביידיש בשנת תרע"ח]). חוקרים מודרנים הגדירו הגדרות דומות. ראו למשל: אילון (לעיל, הערה 10), עמ' 76. החוקר הערבי סלימאן קבע: 'בית הדפוס של שנלר היה החשוב ביותר מכולם [...] הצטיין בציוודו המעולה [...] קיבל עבודות ממצרים, חלב, בירות, דמשק וטרפולי, וכן מנצרת, חיפה ויפו [...] רק בית דפוס אחד או שניים בביירות השתוו לו ברמתם' (סלימאן [לעיל, הערה 6], עמ' 86-87).

105 משנת 1905 ואילך הדגיש המיסיון את השירות הנמרץ ללקוחות חוץ, כהגדרתו 'דפוס מזרמן' (Akzidenz-)

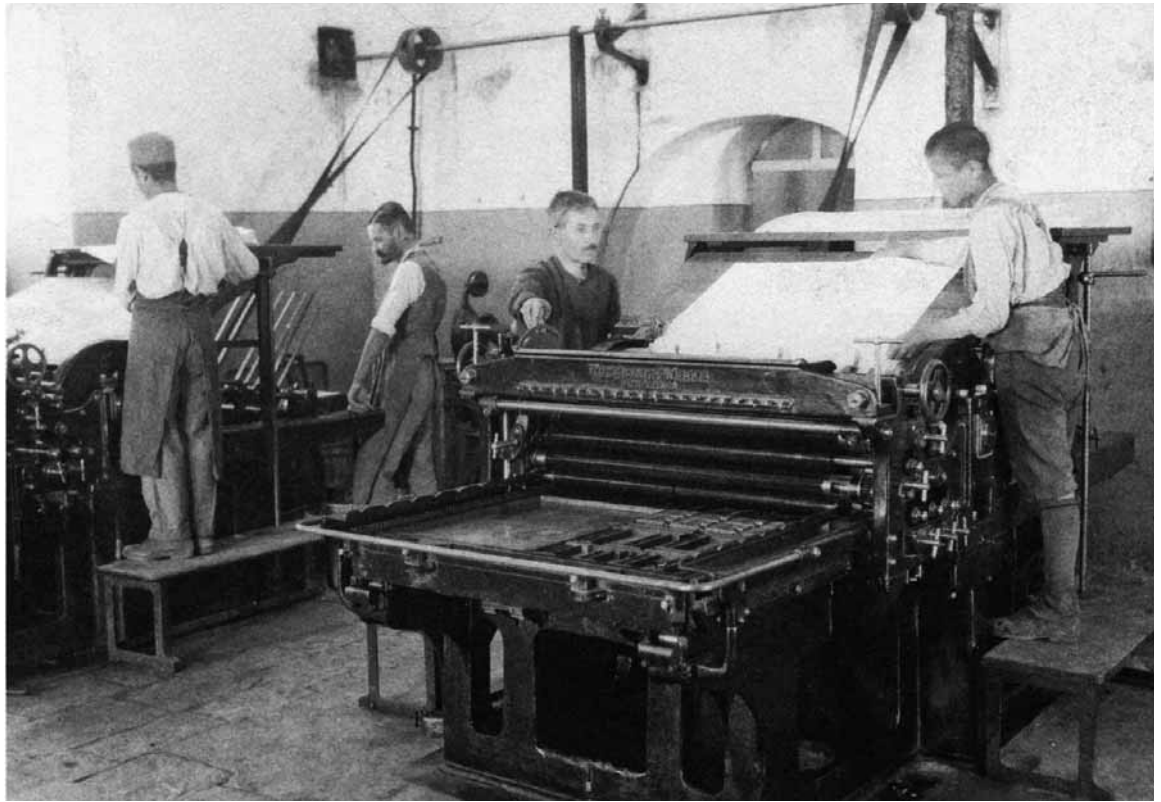
אחרית דבר: בית הדפוס הגרמני בימי המנדט הבריטי, 1922–1939

בשנת 1922, נפתח מחדש המוסד, לאחר שיתוקו בתקופת מלחמת העולם הראשונה. הוא פעל מעתה כבית ספר מקצועי לנוער ערבי, וגם בית הדפוס בו חידש את פעילותו. רב האומן חליל עבדאללה שב לנהלו, וכשפרש לגמלאות, בשנת 1937, תפס את מקומו סגנו הגרמני פרנץ בילי (Billy), שהוסמך בינתיים לרב אומן.¹⁰⁶ המפעל, בשמו האנגלי 'דפוס בית היתומים הסורי, ירושלים' (Syrian Orphanage Press, Jerusalem), שב לעשות חיל, ציודו הוחלף בחדש, והוא החל להשתמש בחשמל.¹⁰⁷ נמסר שהדפיס בשמונה שפות – גרמנית, ערבית, אנגלית, איטלקית, צרפתית, צ'כית (?),

איו: 11: תניכיס
באולס הסָדָר בבית
הדפוס של שנל,
1930. במגזר היהודי
נפתחה מגמה
להוראת הדפוס
שישים שנה אחרי
פתיחתה אצל שנל

(Druckarbeiten), המצריך ציור שאפשר להפעילו מידית, ללא הכנות מיוחדות ובעבור כמויות מגוונות. ראו: BAZ, 106 (10.2.1913), p. 5; SVSW, 131 (2), p. 20; 1909 (2), p. 20; 1905 (2), p. 20. ספרים שהודפסו בצרפתית לא זוהו (אולי לכי"ח).
106 בילי החל לרכוש כעוזר בשנת 1906. ראו: SVSW, 91 (11.12.1906), p. 9.
107 בשנת 1928 היו בבית הדפוס שתי מכונות דפוס מהירות גדולות, שתי מכונות דפוס 'טיגל', מכונה לתפירת ספרים, מכונת כריכה בתיל, מכונת קיפול, מערכת שלמה לשכפול סטראטיפי ומכונה ליציקת אותיות (כנראה לינוטיפ, מכונת סדר ממוכן). לפחות אחת ממכונות הדפוס הייתה, כבעבר, מתוצרת 'יוקשטר', דרודן (1926), ומכונת החיתוך הייתה מתוצרת 'לאו' (Leo) שטוטגרט. ראו: SVSW, 169 (3.2.1926), p. 2; 206 (8.2.1933), p. 3; 227 (28.10.1936), pp. 2–3. חשמל מתוצרת עצמית נכנס לשימוש משנת 1926.

תורכית ועברית – ושקיבל הזמנות רבות מהמגזר הממשלתי ('חרף תחרות לא קלה מהעיר') (איור 12: עבודת חניכים ליד צמד מכונות הדפוס המהירות בבית הדפוס של שנלר בתקופת המנדט

108. עם זאת מגוון מוצריו הצטמצם, ונראה שהפיק שני עיתונים בלבד: ביטאון הקהילה האוונגליסטית המקומית הקטנה ועיתון דו-לשוני לבוגרי המוסד באשר הם.¹⁰⁹

בשנים 1932-1937 הודפס ב'בית היתומים הסורי' כתב-העת של ה'חברה המזרחנית הארץ-ישראלית (פלשתינאית)' (Palestine Oriental Society). חברה זו הוקמה בשנת 1920 במטרה להפגיש חוקרים מכלל העדות והאמונות, מערביים ומזרחיים, למטרה משותפת אחת – לימוד ארץ-ישראל וחקר מזרח.¹¹⁰

איור 12: עבודת חניכים ליד צמד מכונות הדפוס המהירות בבית הדפוס של שנלר בתקופת המנדט

H. Niemann, *Ein Rundgang durch das Syrische Waisenhaus*, Köln 1929, pp. 21-22; BAZ, 1928 (2), p. 344 108
 109 עבור הקהילה הודפס, החל משנת 1925, 'ביטאון הקהילה האוונגליסטית לפלשתינה' (*Evangelische Gemeindeblatt für Palästina*); עבור בוגרי המוסד הודפס, משנת 1928 ועד מלחמת העולם השנייה, העיתון 'חדשות מבית היתומים הסורי: רשימת שלום מהמולדת הישנה לכל החניכים לשעבר' (*Palästina Nachrichten aus dem Syrischen Waisenhaus: Ein Gruß aus der alten Heimat an alle ehemaligen Zöglinge*). תודתי לדר"ר אייל אייזלר (Eisler) משטוטגרט על פרט זה.
 110 *The Journal of the Palestine Oriental Society*. כל הצמרת המדעית והתרבותית שהתגוררה אז בארץ תרמה מאמרים לביטאון בין-לאומי זה. נושאו היו בלשנות, היסטוריה, פולקלור, גאוגרפיה וארכאולוגיה והוא הופיע באופן סדיר בשנים 1922-1941. בוגרים משכילים מ'בית היתומים הסורי' נטלו בו חלק פעיל. ראו: 'בן-אריה', 'המוסדות הזרים לארכאולוגיה ולחקירת ארץ-ישראל בתקופת המנדט, (חלק ב)', קתורה, 93 (תשרי תש"ם), עמ' 131-139.

במקביל התמקד בית הדפוס בהפקת ספרים של משכילים פלשתינאים כד"ר תאופיק כנעאן (T. Canaan, 1882–1964), דור שני של חניכי שגל, והמורה הבכיר אליאס נסראללה חדאד, שהוזכר לעיל.¹¹¹ במקביל באואר המשיך את מפעלו הפילולוגי.¹¹²

מגמת הדפוס המשיכה להכשיר משמונה עד שנים-עשר חניכים מדי שנה, ובשלהי התקופה צוין ש-140–160 בוגרים יצאו את שעריה. הללו נפוצו בפלשתינה, סוריה ומצרים, ואף הרחיקו לגרמניה ולאמריקה וכן לאבסינייה (אתיופיה) ולארצות אחרות באפריקה, ורבים מהם פתחו עסקים עצמאיים.¹¹³

סיכום

את תולדותיו של הדפוס ב'בית היתומים הסורי' בירושלים, בית הדפוס הגרמני היחיד במזרח, ניתן לחלק לשתי תקופות: בתקופה הראשונה, בעשור הראשון לקיומו (החל מ-1885), שימש למטרות מיסיונריות גרדא, וצוידו היה בסיסי; בתקופה השנייה, מאמצע שנות התשעים של המאה התשע-עשרה, הורחבה פעילותו לזירה המסחרית והפוליטית והוא צויד במכונות חדישות. ניתן להעריך את תרומתו של המפעל על פי מעגלי השירות שיצר סביבו. למעגל הקרוב, הערכי-הנוצרי, הוא סיפק את כל צורכי הדפוס שהיו נחוצים להפעלתו של בית ספר מודרני, ולקהילות האוונגליות שהתפתחו בארץ תרם גם ספרי תפילה ודת מקוריים, בדחקו מהבמה חיבורים אנגליקניים ואמריקניים שנחשבו מיושנים. לאוכלוסיית העיוורים נתן הדפוס קידום מיוחד. בוגרי המגמה המקצועית היו לבעלי מקצוע מיומנים והפכו יסוד מועיל ומכובד בחברה, ומימשו בכך את חזונו רב השנים של שגל. במעגל הביניים קידם המפעל בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים אינטרסים גרמניים במזרח בהפיקו ביטאונים של אגודות גרמניות אוונגליות שפעלו באזור זה ואף חומר עזר קולוניאלי. במעגל הרחב יותר פעל בית הדפוס של שגל כ'מסוף תרבותי': חיבורים מילוליים ומוזיקליים שהופקו בו הביאו למזרח ערכי תרבות מערביים, אך בה במידה העביר לאירופה

111 מצאתי ארבעה ספרים של כנעאן שנדפסו בבית הדפוס של שגל בשנים אלה: חיבורו האנתרופולוגי 'קדושים ומקומות קדושים למוסלמים בפלשתינה' (1927) *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*; ספרו הגאוגרפי 'חקררים בטופוגרפיה ופולקלור של פטרה' (1930) *Studies in the Topography and Folklore of Petra*; ספר חלוצי על אודות שימור מורשת הבנייה המקומית, 'הבית הערבי הפלשתיני: הארכיטקטורה והפולקלור שלו' (1933) *The Palestinian Arab House: Its Architecture and Folklore*; וחיבור פוליטי, 'סכסוך בארץ השלום' (1936) *Conflict in the Land of Peace*. מבין חיבוריו של חדאד שהודפסו בבית הדפוס של שגל מצאתי שניים בגרמנית: 'ערבית כפי שהיא מדוברת בפלשתינה' (1927) *Arabisch wie es sein in Palästina gesprochen wird*; ו'הערבית המדוברת בפלשתינה' (1936) *Arabisch Umgangssprache Palästinas*, ואחד באנגלית, 'הערבית המדוברת בפלשתינה: לכיתות מתחילים', שנדפס בשתי מהדורות (1927, 1935) *The Spoken Arabic of Palestine: For Use in Beginners' Classes*, E.N. Haddad, W.F. Albright & J. Nielsen.

112 הודפסו בירושלים 'מילון גרמני-ערבי לערבית-פלשתינית' (1930) *Wörterbuch des Palästinischen Arabisch*, ו-2,000 הערכים (בשנת 1933 הודפס גם בלייפציג), ו'מילון גרמני-ערבי לערבית המדוברת בפלשתינה ולבנון' (1933) *Wörterbuch des Arabischen Umgangssprache in Palästina und im Libanon*; בשנת 1957 הודפס במהדורה נוספת בוויסברן).

מידע – פילולוגי, אנתרופולוגי, מחקרי, מסחרי וחדשותי – על אודות הלונט. מפעל שנלך חרג בכך מד' אמותיו של מיסיון טיפוס, המתמקד בהחדרה חד-צדדית של תאולוגיה למקומיים. שלושה גורמים הקנו לדעתי לרפוס שנלך את מעמד הבכורה בארץ. הראשון היה היותה של גרמניה מעצמת הרפוס המרכזית באירופה: עצמתה הכלכלית המתפרצת של מדינה זו, שחיפשה אפיקי השקעה בכל רחבי המזרח, התבטאה גם בהפצת טכנולוגית רפוס משוכללת.¹¹⁴ הגורם השני היה פתיחותו המחשבתית של המיסיון הגרמני: מנהלי אגודת 'בית היתומים הסורי' השכילו להתאים עצמם, רעיונית ומעשית, להתפתחויות בארץ-ישראל והפכו את בית הרפוס לעסק מסחרי; הוא עוצב כמרכז שירות אוניוורסלי מודרני למשכילים נוצרים, ערבים, יהודים ו'לכל אחד בתנאי שכסף מזומן בכיסו'.¹¹⁵ ובכך נבדל מהרפוס הפרנציסקני המשוכלל, שלא פתח את שעריו לציבור. הגורם השלישי היה ההכשרה הקפדנית והמשמעת החינוכית הגרמנית שקיבל החניך המזרחי. בזכות כל אלה קנה לו המיסיון של שנלך תפקיד מרכזי במילוי של החלל התרבותי-הטכנולוגי ששרר בארץ-ישראל זה שנות דור.

על יסוד זה מוצע בזאת מדד אחר מהמקובל להערכת השפעתו של בית רפוס זה במזרח. לא כמות הכותרים (הצנועה יחסית) שהפיק לאוכלוסייה שטיפח, ולא שיעור תפוצתם צריכים להיות מדד ההשפעה היחיד.¹¹⁶ אני מציע לראות בטכנולוגיה שהעמיד המיסיון הגרמני לרשות תושבי הארץ את הגורם הקובע. כוחם של הגרמנים לייבא ציוד חדיש, יכולתם להפעילו במיומנות לטובת הכלל, ידיעותיהם בהכשרת מקומיים בתחום מורכב זה, ואפילו העובדה שסיפקו מכוונות (אמנם מיד שנייה) לשוק – הם שהשפיעו, במובן הרחב של המילה, באזורנו. לאמור לא המוצר אלא בעיקר אמצעי הייצור הם שגילמו את עיקר תרומתו של בית הרפוס של השנלרים לארץ-ישראל.

114 גם הפרנציסקנים, כאשר שדרגו את בית הרפוס שלהם לרפוס מודרני בשנת 1900, רכשו את כל המכוונות בגרמניה. מרביתן היו מתוצרת קרל קראוזה (Krouse) מלייפציג, והיו ברשותם אף מכוונות רפוס מהירות מתוצרת 'היידלברג'.

SVSW, 126 (24.2.1913), p. 15

116 תפיסה מסורתית זו נקט למשל טיבאווי, ובאמצעותה גימד את השפעתו של הרפוס האמריקני שפעל בכירות עשרות שנים. הוא ציין אך ורק את התפוקות המיסיונריות של הרפוס שם והתעלם מהנתונים שמסר הוא עצמו על המגמה המסחרית שהשתלטה בהדרגה על המפעל. ראו: טיבאווי (לעיל, הערה 16), עמ' 306-308. טיבאווי אף הראה שהרפוס האמריקני פעל שנים רבות בשוק המקומי בהסתר, מבלי ששולחיו בבוסטון ידעו זאת ובניגוד לאידאולוגיה המיסיונרית שהוכתבה לו.